

The power of beliefs and Social pressure of powerless in the continuation of destructive economic activities and the Urmia Lake crisis

Yavar Ahmadpour
torkamani *

PhD in Economics, Tabriz University, Iran.

Farshad Momeni

Professor of the Department of Economics,
Allameh Tabatabai University, Tehran, Iran.

Abstract

Introduction

The critical conditions of Lake Urmia and the concreteness of its dire situation in the past decade, along with the silence of the civil society regarding it, raise the question why there has not been an effective public response to reduce the severity of the crisis? And what will be the consequence of this distortion of preference and spiral of silence for the society and the government?

Unfortunately, the studies and proposals that have been presented in the form of market fundamentalism to solve the problem of pollution and water have not paid attention to the assumptions of the related theory and its bad consequences for our society and environment.

In the absence of a development-oriented government and an exploitative market regarding the country's water resources, where individuals and companies act within the framework of short-term and profit-seeking perspectives, both demanding civil institutions and common management of water resources are one of the options.

Research background

People have mental models to interpret the world around them, some of which are local and specific culture and lead to different mental models of how the world "works". These mental models are related to the reward and punishment system of the social system. The formation of distortion of preference, telling open lies and hiding the facts also happens in this format. The generalization of preference distortion regulates the perceptions of others and has many unintended negative social consequences. Distortion of preference causes us to live in a circle of lies and with far-sightedness, conservatism and worse, with the spiral of silence, we force others to remain silent about unfavorable events around us, and to add depth to the issues and problems of society.

* Corresponding Author: Ahmadpouryavar@gmail.com

How to Cite: xxxxxxxx

In this article, we argue that the inappropriate reward and punishment system for environmental activities has caused the formation of a mental model in the society, which has led to conservatism, distortion of preference, living in a circle of lies, and a spiral of silence, and has accelerated and deepened the environmental crisis of Lake Urmia.

Objective

Since throughout human history, the rights of communities have arisen from the demands of people and civil institutions; Therefore, the purpose of the present study is to arouse the will and desire of the people and civil institutions to bind and condition the government and market institutions in order to protect the environment and restore Lake Urmia.

Research Method

The method of the present study is the art method of economics. Economists usually divide economics into two distinct categories: positive economics (what is) and normative economics (what should be), but it is not clear where the place of applied economics (the art of economics) is in these categories. Applied economics belongs neither to positive economics nor to normative economics, but to a category called "the art of economics". The process of economic growth is different in every society, which reflects diverse cultural heritages and different geographical, physical, and economic conditions. Empirical research in positive economics should be designed to test whether the theory can be temporarily accepted or not. Such experimental tests are not suitable or inappropriate in applying the theory to real world problems. Also, the introduction of the art of economics exempts normative economics from dealing with economic policy and enables a deeper examination of the question of which goals are suitable for economic policy. The art of economics accepts a set of goals set in normative economics and discusses how to achieve those goals in the real world, taking into account the insights from positivist economics.

Results and Discussion

Some of the research findings are as follows:

1. The solutions that are proposed to face the issue of water and Lake Urmia sometimes provide the interests of a few among them.
2. The water issue in Iran has not turned into a social issue with political and environmental dimensions until recently and even today. The politicization of environmental activity has caused conservatism and distortion of society's preference and life in the circle of lies. The collective life of finding this problem has intensified the crisis of Lake Orme.
3. The rent-seeking and raw mining industries and mines, along with traditional and subsistence agriculture, have been a platform for the Urmia lake crisis. The will of mining industries to build a dam is no less than that of the agricultural sector.
4. In order to mislead the public opinion, the share of rent-seeking industries is declared lower than the reality.
5. The short-sightedness of the engineer-oriented government and a society with the pursuit of individual and short-term goals has caused a crisis.

6. Leaving water resources to the market is a road to nowhere and leads to social and political free fall.

7. Under the conditions of comparative inefficiency of the government and the market regarding the issue of water resources, activating demanding civil institutions and entrusting water to common management is one of the things that can be done.

8. And...

Conclusion

It can be concluded that:

1. Punishment of civil activities in the field of environment has led to a spiral of silence and life in the circle of lies and has given speed and depth to environmental crises.

2. The interests of rent-seekers have been highly effective and guiding in designing an ineffective reward and punishment system for environmental activities.

3. In the absence of accountability of the government and the market (short-sighted and absent and paper-based government, rent-seeking industry and mining, and traditional subsistence agriculture), the demands of civil institutions are one of the principles of the issue, and the experience of human history has shown that the development of social rights has occurred in the shadow of the demands of civil society. The same is true regarding the way out of Iran's environmental crisis and Lake Urmia. The Qur'an has ordered this important in the form of Liqum al-Nas in installments.

4. The fundamentalist solution of the market for the water problem is a platform for deepening the crisis, especially when a strong and development-oriented government is absent and opens the way for the exploitation of water resources by the market. In addition, wasting water or pollution leads to a moral crisis in society. Therefore, public and common management of water resources is suggested.

5. And...

Keywords: Lake Urmia, belief system, The Power of the powerless, Continuation of environmentally destructive economic activities

JEL Classification: Q56, E01, C23

قدرت باورها و فشار اجتماعی بی‌قدرتان در دوام فعالیت‌های اقتصادی مخرب و بحران دریاچه ارومیه

دکتری اقتصاد، دانشگاه تبریز، ایران.

یاور احمدپور

ترکمانی * ID

استاد گروه اقتصاد دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران.

فرشاد مؤمنی ID

چکیده

بستن سدهای پرشمار و تخریب زیست‌بوم محلی حوزه آبریز دریاچه ارومیه، ابتدا به دست دولتی کوتاه‌نگر با نگاه مهندسی‌محور و قدرت ژئوپولوتیکی‌اش و سپس، به دست شرکت‌ها و کسب‌وکارهای صنعتی-معدنی رانت‌جوی پرنفوذ و کشاورزی سنتی-معیشتی صورت گرفته است. ذی‌نفعان تلاششان بر رواج نظام پاداش و تنبیه و باورهایی در جامعه بوده که نه‌تنها مردم در چنبره دروغ زندگی کنند، بلکه با اعمال فشار بر فعالان محیط‌زیستی، آن‌ها را مجبور به تحریف ترجیحات خود و دیگران وادارند. ابررانت‌جویان منابع آبی، احتمالاً قصدمندانه منافع کشاورزان منطقه را هم وابسته به مسیری کرده‌اند که خودشان از آن نفع می‌برند و از این طریق، سکوت آن‌ها را بیمه کرده‌اند. همچنین کم‌کارکردی نهادهای مدیریت نزاع در سطح ملی، بستری برای بی‌تفاوتی نسبت به بحران‌های زیست‌محیطی این منطقه بوده است. نوشته حاضر در قالب مطالعه‌ای میان‌رشته‌ای، با روش توصیفی، تحلیلی، کاربردی و با رویکرد اقتصاد سیاسی، نتیجه‌گیری و پیشنهاد می‌کند که: (۱) تشویق به «تحریف ترجیح»، برای خود

نام خانوادگی نویسنده اول و دوم (بیش از دو نویسنده نام خانوادگی نویسنده اول و همکاران | ۵

دولت‌ها هم نوعی سردرگمی ایجاد می‌کند و قدرت ابتکار حکومت از دست برود. ۲) بنا به قرآن (لیقوم الناس بالقسط) و به تجربه جوامع، آزادی در طول تاریخ بشر، حقی بوده است که اهل جامعه به دست آورده‌اند. جامعه‌ای مهیای بسیج، باید حکومت را مقید به امور توسعه‌خواهانه کند. ۳) آموزش درست (به‌جای آموزش سرمایه‌مدار منفعت‌طلبانه) می‌تواند با خلق «مشاعات اجتماعی» زبانی مشترک برای بحث پیرامون پایداری محیط‌زیست پدید آورد. ۴) در غیاب مسئولیت‌پذیری عاملان سیاسی و اقتصادی (دولت، صنعت، معدن و کشاورزی)، جامعه مدنی می‌تواند الگوی همدارها را برای اداره مشاعاتی مانند دریاچه و منابع آبی اختیار کند.

واژگان کلیدی: دریاچه ارومیه، قدرت بی‌قدرتان، نظام باورها، فعالیت‌های اقتصادی مخرب محیط‌زیست

طبقه‌بندی JEL: C23, E01, Q56

مقدمه

شرایط بسیار بحرانی دریاچه ارومیه و ملموس بودن وضعیت وخیم زیست‌محیطی منطقه آذربایجان که حاصل خشکاندن آن دریاچه است، واکنش‌های جدی عمومی برای اصلاح امور برنینگخته است. این در حالی است که به اذعان برخی از کارشناسان حوزه محیط‌زیست، در صورت تداوم وضعیت موجود دریاچه، به‌خاطر طوفان‌های نمکی در راه، غالب ساکنان حوزه دریاچه ارومیه باید تا ۱۰ سال آینده برای یافتن سکونتگاه جدید، منطقه را ترک کنند و هزینه این انتقال جمعیتی بیش از ۵۰۰ میلیارد دلار برآورد شده است.^۱ این مسئله را عیسی

^۱ البته حساسیت مسئله برای ساکنان منطقه هزینه انتقال جمعیتی نیست بلکه در اساس صحبت از تخریب یک زیستگاه انسانی و تمدنی است.

کلانتری، رئیس سابق سازمان محیط زیست کشور و وزیر کشاورزی دولت مرحوم هاشمی رفسنجانی در مباحث رسانه‌ای خود ابراز داشتند. البته خود ایشان هم باید بابت مدیریت آن‌چنانی منابع آبی کشور و تخریب محیط زیست باید پاسخگو باشند.

اگر اوضاع تا این حد وخیم است، پرسش این است که چرا تاکنون واکنش عمومی مؤثری که بتواند مانع از شدت‌گیری بحران مزبور شود مشاهده نشده است؟ چرا بحران آب در حوزه آبریز دریاچه ارومیه و خشکاندن آن به یک مسئله اجتماعی تبدیل نشده است که بتوان آن را وارد حوزه بحث عمومی کرده و برای آن تصمیم‌گیری و چاره‌ای با هویت جمعی اندیشید؟ پیامد این سکوت برای آینده نظام ملی و حکومت چه می‌تواند باشد؟ گزینه‌های پیشنهادی برون‌رفت چیست؟

این‌که چگونه پرداختن ما به زندگی شخصی و امور روزمره می‌تواند به صورت ناخواسته موجب رهاسدن نیروهای شر در جامعه شده و در قالب موانع اصلاحات محیط‌زیستی ظاهر شود، یک مسئله سرنوشت‌ساز بوده و نیازمند تأمل و گفتگوهای بیشتر است. از این نظر برجسته‌کردن «قدرت بی‌قدرتان» و آنچه در چارچوب مفاهیمی مانند «تحریف ترجیح»، «ماریپچ سکوت»، «ماریپچ دوراندیشی» افراد جامعه که نه تنها امکان اصلاح زیست‌محیطی را کتمان کرده، بلکه در مقام کنترل و فشار اجتماعی بر مصلحان هم عمل می‌کنند، می‌تواند دانایی این حوزه از مباحث ارتقا بخشیده و با مسئولیت‌پذیر کردن جامعه، شرایط را برای تغییر و تحولات زیست‌محیطی مثبت مساعد کند.

در همین راستا، برای نشان دادن قدرت کسانی که در ظاهر، فاقد قدرت تصورشان می‌کنیم، ادبیات موضوع را در چارچوب مسئله باورها و کنترل اجتماعی بحث

می‌کنیم تا نشان دهیم که مردم می‌توانند با پرداختن غیرمسئولانه به زندگی روزمره، به نیروهای شری برای مصلحان محیط‌زیست تبدیل شوند. سپس روش‌شناسی تحقیق و متعاقب آن، فعالیت‌های اقتصادی و عمرانی مضر به حال محیط طبیعی و وضعیت موجود دریاچه توجه داده می‌شود. در ادامه یافته‌های تحقیق و بعدازآن، نتیجه‌گیری و پیشنهادها را خواهیم داشت.

پیشینه پژوهش: مسئله باورها و کنترل اجتماعی

افراد برای تفسیر جهان اطراف خود دارای الگوهای ذهنی هستند. بخشی از این الگوها از فرهنگ مشتق می‌شوند که از طریق انتقال بین‌نسلی دانش، ارزش‌ها و هنجارهایی تولید می‌شود که به‌شدت در میان گروه‌های نژادی مختلف و جوامع، متفاوت است. بخشی از آن، از طریق تجربه‌ای کسب می‌شود که برای محیطی خاص «محلی» است و ازاین‌رو، به‌صورتی گسترده در محیط‌های گوناگون، متفاوت است. به همین ترتیب، تنوع فراوانی در الگوهای ذهنی و در نتیجه در درک‌های متفاوتی از جهان و شیوه‌ای که «کار می‌کند» وجود دارد. حتی آموزش رسمی‌ای که افراد کسب می‌کنند غالباً شامل الگوهای متناقضی است که با آن جهان اطراف خود را تفسیر می‌کنیم (نورث، ۱۹۹۲).

نرخ و نوع یادگیری که تابعی از پاداش مورد انتظار انواع مختلف دانش است، الگوهای ذهنی و ساختار انگیزشی موجود در ماتریس نهادی جامعه را منعکس می‌سازد (همان). اگر ماتریس نهادی به فعالیت‌های نامولد و مخرب محیط‌زیست بیشتر از فعالیت‌های مولد و حافظ محیط‌زیست پاداش دهد، در سطح سازمان اقتصادی، یادگیری، شکل یادگیری فعالیت‌های مخرب زیست‌محیطی را به خود می‌گیرد و در سطح افراد جامعه، یادگیری به شکل دعوت ضمنی به انزوای طلبی و بی‌تفاوتی نسبت به تخریب محیط‌زیست بروز می‌کند.

تحت این شرایط، شاید شما خود را در جمعی بیابید که مشغول بحث دربارهٔ طرح‌های توسعه صنایع و معادن مخرب محیط‌زیست و آب‌بر است. یک نفر بالای منبر رفته و ادعا می‌کند که ذیل این برنامهٔ اقتصادی هیچ اتلاف منابعی صورت نخواهد گرفت و آسیبی به محیط‌زیست وارد نخواهد شد. اگرچه شما این ادعا را نامعقول می‌دانید، اما وارد چالش با او نمی‌شوید تا جرعهٔ بحثی مناقشه‌آمیز را نزنید؛ چراکه به تجربه می‌دانید این برنامهٔ دولت است و مقاومت در مقابل آن، به مثابه مخالفت با نظام تلقی می‌شود. این نوعی تحریف ترجیح است. تحریف ترجیح، یعنی عمل بازنمایی نادرست خواسته‌های واقعی تحت فشارهای متصور اجتماعی.

چرا از عبارت پیچیده‌ای مانند تحریف ترجیحات استفاده می‌کنیم؟ آیا «دروغ‌گویی» بیان‌گر همان منظور نیست؟ تحریف ترجیح اگرچه همواره گونه‌ای دروغ‌گویی است، اما مفهومی خاص‌تر است. تحریف ترجیح با «خودسانسوری»، یعنی سرکوب افکار بالقوه مذموم شخص، نیز متفاوت است. تحریف ترجیح در اینجا مفهومی وسیع‌تر به حساب می‌آید. اگر شما در بحث از دکوراسیون خانه میزبان (که نمی‌پسندید) صرفاً سکوت کنید و مدحش نکنید، این به معنای خودسانسوری است؛ اما با تظاهر به پسندیدن دکوراسیون، کاری بیش از صرفاً خودسانسوری انجام داده‌اید. در این حالت شما عامدانه نظری غیرواقعی بیان کرده‌اید. عبارات «دورویی» و «عدم صمیمیت»، برای رساندن مفهوم تحریف ترجیح، به اندازه کافی دقیق نیستند (کوران، ۱۳۹۹: ۳۱-۳۰).

عبارتی که دقیقاً معنای تحریف ترجیح را ضبط می‌کند «زیستن در چنبره یک دروغ» است. دروغی را زندگی کردن یعنی تحمل عذاب ناشی از یک دروغ. منشأ این عذاب می‌تواند احساس گناه فرد باشد از عدم قبول یک مسئولیت اجتماعی،

یا خشم او به خاطر ناتوانی از زیستن مطابق با معیارهای موردنظرش، یا انزجار از واداشته شدن به سرکوب هویت فردیتش. البته هر دروغی ناراحتی ایجاد نمی‌کند.

اگر یکی از شاخصه‌های ممیزه تحریف ترجیح این است که برای فرد مرتکب آن ناراحتی به همراه بیاورد، ویژگی دیگر آن است که این عمل در واکنش به فشارهای اجتماعی واقعی یا متصور برای ابراز یک ترجیح خاص به انجام می‌رسد. بدین ترتیب این عمل از رأی‌دهی راهبردی متمایز است، هنگامی که شخص در یک انتخابات با رأی مخفی به نامزد B رأی می‌دهد چون فرد C به عنوان نامزد محبوب او بختی برای پیروزی ندارد. رأی‌دهی راهبردی مستلزم دخل و تصرف ترجیح است؛ اما با تحریف ترجیح سروکار ندارد، زیرا در اتاقی که او رأی مخفی خود را می‌نویسد هیچ‌گونه فشار اجتماعی برای هم‌رنگ شدن و واکنش اجتماعی برای پایش وجود ندارد.

تحریف ترجیح علاوه بر اثرات مورد انتظار- تنظیم ادراکات دیگران- می‌تواند دارای پیامدهای ناخواسته‌ای نیز باشد. برخی از قابل‌توجه‌ترین تأثیرات تحریف ترجیح، به انحاء مختلف، از لحاظ اجتماعی زیان‌آورند. تحریف ترجیح ناکارآمدی به وجود می‌آورد، جهل و سردرگمی می‌پرورد و امکان‌های اجتماعی را پنهان می‌سازد. با این وجود تحریف ترجیح یک تهدید تسکین‌نا یافته اجتماعی نیست. این عمل می‌تواند با مانع شدن از گردش آزادانه دانشی که از قضا غلط است به دیگران سود برساند. تحریف ترجیح همچنین قادر است با مهار واکنش‌هایی چون کینه‌توزی، حسادت و تعصب، تعاملات اجتماعی مان را تلطیف کند؛ و علاوه بر آن همکاری‌های اجتماعی ضروری را با ساکت کردن مخالفت‌های جزئی، ارتقاء دهد. دلایل دیگری نیز وجود دارد که چرا نباید تحریف ترجیح را یکسره منفی به حساب آورد (همان: ۳۳-۳۲).

جوامع قوانین، مقررات و سیاست‌هایی را برمی‌گزینند که حتی به شرط پیامدهای اجتماعی و زیست‌محیطی منفی به‌صورتی روال‌مند تا مدت‌ها دوام می‌آورند. دلایل این تداوم، از موانع ایجاد تغییر ناشی می‌شوند. یکی از این موانع مسئله «تحریف ترجیح» است. یکی دیگر از این موانع که در کتاب خروج، اعتراض و وفاداری آلبرت هیرشمن مورد بررسی قرار گرفته، شامل تصمیم فرد برای «خروج» است: عناصر تهدیدکننده وضع موجود باقی می‌مانند، زیرا کسانی که قادر به ایجاد تفاوت هستند گروه تصمیم‌ساز را رها می‌کنند (هیرشمن، ۱۳۸۲). سازوکار دیگر که ایده کانونی کتاب فراز و فرود ملت‌های مانسور اولسون درباره الگوهای رشد اقتصادی را تشکیل می‌دهد، این است که گزینه‌های ناخوشایند از آن رو دوام می‌آورند که اکثریت حامی تغییر، کمتر از اقلیتی که با تغییر مخالفند، سازمان‌یافته‌اند (اولسون، ۱۴۰۳). استدلال تیمور کوران این است که تحریف ترجیح دلیل مکمل و حتی بنیادی‌تر، حفظ گزینه‌های اجتماعی ناخواسته به شمار می‌رود. «خروج» هیرشمن، نیز همانند «صدا» که وی آن را به‌عنوان نوعی اعتراض بلند تعریف می‌کند، خود گونه‌ای از هویت‌یابی اجتماعی در برابر تغییر است. تحریف ترجیحات غالباً کم‌هزینه‌تر از خروج است و با آن می‌توان از خطرات اعتراض عیان اجتناب کرد؛ بنابراین، معمولاً پاسخ ابتدایی کسانی که از وضع موجود سرخورده می‌شوند این گزینه است. در نظریه اولسون وجود یک مخالفت بالقوه قابل‌شناسایی علیه وضع موجود مفروض گرفته می‌شود؛ اما تحریف ترجیح چه‌بسا موجب شود همگان، از جمله آنانی که در نهان حامی تغییرند، گستره نارضایتی عمومی را کمتر از واقع بینگارند. چنین داده‌های نادرستی مانع اساسی‌تری بر سر راه تغییر به شمار می‌روند تا ضعف‌های سازمانی مصلحان شناخته‌شده. تحریف ترجیح، هم تمایل به اصلاحات و هم امکان آن را مبهم و حتی مخفی می‌کند.

همانند آنچه توسط اولسون و هیرشمن مورد مذاقه قرار گرفته است، محافظه‌کاری جمعی سازوکار مقاومت یک جماعت در قبال تغییر است؛ محافظه‌کاری فردی یعنی وجهه نظر مخالف افراد علیه اصلاحات. دومی شرط لازم اولی نیست. ممکن است یک جماعت تمایل به حفظ وضع موجود نشان دهد، درحالی‌که هیچ‌یک از اعضایش تعلق‌خاطری به وضع موجود نداشته باشد (کوران، ۱۳۹۹: ۱۶۱-۱۶۰). همچنین فرایندی که اصلاح‌طلبان قادر به ایجاد تغییر، از طریق آن مشترکاً اسباب پایداری وضع موجود را فراهم می‌آورند، «مارپیچ سکوت» نامیده شده است. این مفهوم بیان‌گر نقش تعیین‌کننده وابستگی‌های متقابل در تصمیم‌گیری‌های افراد است. باوجوداین، مفهوم یادشده اگر نگوییم همراه‌کننده، لاقلاً ناکافی است. در شرایط واقعی افرادی که تمایلی به بیان عمومی سرخورده‌گی‌های خود از وضع موجود ندارند، صرفاً سکوت نمی‌کنند. آن‌ها برای اصیل جلوه‌دادن تحریف ترجیحات خود، گرایش به برداشتن گام‌هایی برای تأیید حمایتشان از وضع موجود دارند. چنین اقدامات شخصی دوران‌دیشانه‌ای برای تأکید بر حمایت، می‌توانند به یک جهل متکثر عظیم در مورد دیدگاه‌های پنهان شهروندان بینجامند؛ بنابراین اصطلاح مارپیچ دوران‌دیشی جایگزین بهتری برای مارپیچ سکوت است، زیرا این مفهوم را متبادرمی‌کند که اشخاص در تلاش برای فرار از هزینه‌های صداقت، ممکن است به ورای خودسانسوری بروند (همان، ۱۶۹).

تحریف ترجیح، اسطوره‌ها را تبلیغ و تقویت کرده و موجب پایداری‌شان می‌شود. اسطوره‌ها از آن رو به وجود می‌آیند که مفروضات چیره بر تفسیرهای ما تا حدودی مبتنی بر اثبات اجتماعی هستند. تحریف ترجیح با زدودن گفتمان عمومی از حقایق و استدلال‌هایی که از نظر گروه‌های قدرتمند غیرقابل ذکرند،

موجب تغییر اثبات‌های اجتماعی می‌شود. بدین ترتیب تحریف ترجیح تأثیری عمیق بر تحول دانش شخصی بر جای می‌گذارد. تحریف ترجیح با مصون کردن اسطوره‌ها در برابر افشاگری‌های اصلاح‌طلبانه، به آن‌ها اعتبار می‌بخشد (همان، ۳۳۶).

در یک نظم اجتماعی دسترسی محدود، تفسیر ساختار قدرت از واقعیت در چارچوب ایدئولوژی، همیشه تحت‌الشعاع منافع ساختار قرار می‌گیرد؛ بنابراین در دل ایدئولوژی گرایشی طبیعی برای جدا کردن خودش از واقعیت و خلق جهانی از اسطوره‌ها، ظواهر و تبدیل شدن به یک آیین وجود دارد. در جوامعی که رقابتی عادلانه و عمومی برای کسب قدرت وجود دارد و در نتیجه آن قدرت تحت نظارت عمومی است طبیعتاً نحوه مشروعیت بخشیدن ایدئولوژیک قدرت به خودش هم تحت نظارت عمومی قرار می‌گیرد؛ بنابراین، در چنین شرایطی همیشه عوامل تصحیح‌کننده معینی وجود دارند که به نحوی مؤثر نمی‌گذارند ایدئولوژی به کلی دست از واقعیت بشوید؛ اما در نظم اجتماعی دسترسی محدود چندان خبری از این عوامل تصحیح‌کننده نیست و در نتیجه چیزی نیست که بتواند جلودار هرچه دورتر شدن ایدئولوژی از واقعیت و تبدیل شدن تدریجی‌اش به جهانی از ظواهر، آیین صرف، زبانی صوری و تشریفاتی که هیچ ربط معنایی به واقعیت ندارد و بدل به مجموعه‌ای از علائم آیینی شده است که شبه‌واقعیت را به جای واقعیت می‌نشانند، باشد.

درعین حال که ایدئولوژی بدل به یکی از اجزای هرچه مهم‌تر قدرت می‌شود، به عنوان رکنی اساسی که هم مشروعیتی توجیه‌گرانه و هم انسجامی درونی به آن می‌بخشد؛ قدرت هم اندک‌اندک به جای واقعیت، بیشتر به سمت ایدئولوژی میل می‌کند؛ نیرو و قوتش را از نظریه می‌گیرد و کاملاً وابسته به آن می‌شود. این امر

نتیجه واژگونه‌ای هم در پی دارد: به‌جای آنکه نظریه در خدمت قدرت باشد، آرام‌آرام قدرت در خدمت ایدئولوژی قرار می‌گیرد. تو گویی ایدئولوژی قدرت را از قدرت غصب کرده است. آنگاه به نظر می‌رسد این خود نظریه، خود آیین، خود ایدئولوژی است که برای مردم تصمیم می‌گیرد و نه بالعکس (هاول، ۱۴۰۳: ۳۷-۳۹).

وقتی پای همه مردم به دایره قدرت باز می‌شود، نه به این خاطر که در دایره واقعیت زندگی کنند، بلکه به این خاطر که آیین تبلیغ‌شده را واقعیت به شمار آورند، در خودزنی و دیگرزنی مشارکت می‌کنند. با مشارکت در نظم آیینی و زیستن در چنبره دروغ، هنجاری عمومی خلق می‌کنند که فشاری بر گروه دیگر شهروندان وارد می‌کند؛ و باز هم فراتر: یاد می‌گیرند که با این مشارکت راحت کنار بیایند، خودشان را جزئی از نظام آیینی تلقی کنند و آن را امری طبیعی و اجتناب‌ناپذیر بدانند و نهایتاً، بی‌آنکه فشاری از بیرون در کار باشد، کناره جستن از دستگاه را نوعی ناهنجاری، تکبر و حمله به خودشان و طرد خودخواسته از اجتماع به حساب آورند. در این نظم، درواقع همه و همه گرفتارند، از شهروند عادی تا مسئول ارشد. تفاوت مناصب و مشاغل صرفاً موجب تفاوتی در میزان درگیر شدن در نظام متناسب با قدرت آن‌ها می‌شود. همه به نحوی گرفتار و درگیر و تحت فشار نظم آیینی و ایدئولوژی هستند (همان، ۴۷).

دیوید هیوم در مقاله‌ای مشهور با عنوان «از اصول اولیه دولت» چنین می‌نویسد: «برای کسانی که امور انسانی را از منظر فلسفی مشاهده می‌کنند، هیچ‌چیز شگفت‌انگیزتر از آن نیست که تعداد زیادی از مردم، تحت حکمرانی تعدادی اندک قرار می‌گیرند؛ و تسلیمی ضمنی که در نتیجه آن، انسان‌ها عواطف و علاقه خود را به حاکمان خود ابراز می‌کنند. هنگامی که بررسی می‌کنیم این شگفتی

تحت تأثیر کدام ابزار ایجاد می‌شود درمی‌یابیم که از آنجاکه قدرت همواره در سمت افراد تحت حکمرانی است، حاکمان از هیچ پشتیبانی مگر باورها برخوردار نیستند؛ بنابراین، دولت تنها بر اساس باورها بنیان نهاده شده است؛ و این قاعده کلی به اکثر دولت‌های خودرأی و نظامی و آزادترین و دموکراتیک‌ترین دولت‌ها تعمیم می‌یابد. دولت‌ها ممکن است بتوانند حیوانات بی‌آزار را برخلاف عواطف و میل خود به حرکت وادار کنند، اما باید حداقل انسان‌های تحت مالکیت یا گروه‌های افسران خود را به واسطه باورهای خود هدایت کنند». از این منظر، مثلاً برای راه افتادن مک‌کارتیسم -دوره‌ای تلخ از تفتیش عقاید به اتهام کمونیست‌بودن یا غیرآمریکایی‌بودن- نیاز به هیچ قانونی نبود. تنها شاهد تغییر نقطه قانونی جامعه و انتظار ما از رفتار دیگران بودیم. سناتور مک‌کارتی احتمالاً نقشی را در آغاز این تغییر داشته، اما با آغاز آن، دیگر نیازی به کمک به پیشبرد آن نبوده است. به عبارتی این «ترس میان-فردی» است که به این حرکت قدرت داده و افراد را در مقابل آن بی‌دفاع کرده است. نقش مک‌کارتی صرفاً تغییر نقطه قانونی بوده است (باسو، ۱۴۰۰: ۱۹۳-۱۹۰).

«رویکرد نقطه قانونی» به نقش تبیینی یا قدرت تلقینی قانون متکی است. قانون صرفاً ابزاری است که از تلقین برای تسهیل هماهنگی استفاده می‌کند. البته، در واقعیت، شاهد موقعیت‌هایی هستیم که در آن‌ها، قانون، صرفاً با برچسب‌گذاری بر اقدامات، می‌تواند بر رفتار اثرگذار باشد. این بحث، شالوده برخی از بحث‌های مربوط به نقش تبیینی قانون را تشکیل می‌دهد. می‌توان گفت با پذیرش فشار اجتماعی که از طریق باورهای ذهنی خود بر یکدیگر وارد می‌کنیم، می‌توانیم درک کنیم که به چه دلیل الزامات قانونی را، حتی زمانی که آن‌ها را به نفع خود نمی‌دانیم، مورد تبعیت قرار می‌دهیم. همین امر در خصوص هنجارهای اجتماعی

نیز وجود دارد و این همان عاملی است که مبنای مشترک رفتار ایجادشده، در نتیجه قانون و هنجارهای اجتماعی را تشکیل می‌دهد. نظم ایجادشده به وسیله قانون و نظم بدون قانون به آن اندازه‌ای که در نگاه اول به نظر می‌رسد، از یکدیگر مجزا نیستند (باسو، ۱۴۰۰: ۹۳-۹۲).

البته باید توجه داشت که گفتمان عمومی تنها عامل مؤثر بر اندیشه و رفتار افراد نیست بلکه عوامل دیگری هم بر آن مؤثر هستند. اگر این گونه بود دانش شخصی نسبت به موضوعات پیچیده اجتماعی بسیار پایدار از کار درمی‌آمد. در این صورت همین که عقیده‌ای ظاهر و منتشر می‌شد، بلافاصله همه با آن موافقت کرده و شکل حقیقتی غیرقابل پرسش را می‌گرفت و بدین ترتیب دانش شخصی پدیده‌ای ثابت و غیرقابل انعطاف به شمار می‌رفت. تجربه مستقیم یکی از عناصری است که علیه این فرایند پایدارسازی وارد عمل می‌شود. عامل دیگر، غیرقابل مهار بودن کنجکاوی شخصی و خودانگیختگی است. حتی در جوامع کاملاً بسته نیز همواره افرادی هستند که به‌رغم خطرات موجود، به خود اجازه اندیشیدن درباره موضوعات مختلف را می‌دهند. برخی شیوه‌هایی دیگر برای نگرستن به جهان کشف می‌کنند و گروه کوچک‌تری از آنان جسارت در میان گذاشتن این کشفیات با دیگران را نیز به خود می‌دهند. به کمک این دردسرسازان است که انتخاب‌های نامعمول بخت آن را خواهند داشت تا وقتی افکار عمومی به هر دلیلی تغییر کرد، آزموده یا بازآزموده شوند. به علاوه، این متفکران در کشف و بیان نقایص موجود، درونی‌شدن عقاید حامی شرایط موجود را کُند می‌سازند. آن‌ها به نحوی مؤثر آسیب‌پذیری وضع موجود را حفظ کرده و باعث می‌شوند تغییر اجتماعی همچنان ممکن باقی بماند (کوران، ۱۳۹۹: ۳۳۸).

این واقعیت نیز حائز اهمیت است که محدودیت‌های غیررسمی نشئت گرفته از فرهنگ، نسبت به دگرگون شدن قوانین رسمی به سرعت واکنش نشان نمی‌دهند (نورث، ۱۳۸۵: ۸۲). نتیجتاً، حتی اگر قوانین رسمی در راستای بهبود فعالیت‌های اقتصادی حافظ محیط‌زیست دگرگون شوند، تنش بین قوانین رسمی دگرگون‌شده و محدودیت‌های غیررسمی دیرپای به شکل کم‌توجهی به تبعات زیست‌محیطی فعالیت‌های اقتصادی، نتایجی به بار می‌آورد که پیامدهای مهمی برای میزان سرعت و جهت تغییر فعالیت‌های اقتصادی به دنبال دارد.

روش‌شناسی تحقیق

در مقاله حاضر با استفاده از روش اقتصاد سیاسی (روش هنر علم اقتصاد) مسئله بحران دریاچه ارومیه را از ابعاد مختلف حیات جمعی بحث می‌کنیم. لازم به ذکر است که اقتصاددانان معمولاً علم اقتصاد را به دو مقوله متمایز تقسیم می‌کنند: علم اقتصاد پوزیتیو (آنچه هست) و علم اقتصاد نرماتیو (آنچه باید باشد)، اما هیچ روشن نیست که جای علم اقتصاد کاربردی (هنر علم اقتصاد) در این مقوله‌ها کجاست. علم اقتصاد کاربردی نه به علم اقتصاد پوزیتیو و نه به علم اقتصاد نرماتیو، بلکه به مقوله‌ای به نام «هنر علم اقتصاد» تعلق دارد. این که فرایند رشد اقتصادی در هر جامعه‌ای متفاوت است، این وضعیت، منعکس‌کننده میراث‌های فرهنگی متنوع و شرایط مختلف جغرافیایی، فیزیکی و اقتصادی است. پژوهش تجربی در علم اقتصاد پوزیتیو را باید برای این آزمون طراحی کرد که آیا می‌توان نظریه را موقتاً پذیرفت یا خیر. چنین آزمون‌های تجربی‌ای در کاربرد نظریه برای مسائل جهان واقعی کم‌مناسبت یا بی‌مناسبت است. همچنین معرفی هنر علم اقتصاد، اقتصاد نرماتیو را از پرداختن به سیاست اقتصادی معاف می‌کند و امکان بررسی ژرف‌تر این پرسش را فراهم می‌آورد که کدام هدف‌ها برای سیاست اقتصادی مناسب است. هنر علم اقتصاد مجموعه‌ای از هدف‌های مقرر شده در

اقتصاد نرماتو را می‌پذیرد و با عنایت به بینش‌های برآمده از اقتصاد پوزیتو، دربارهٔ چگونگی نیل به آن هدف‌ها در جهان واقعی بحث می‌کند (کلاندر ۲۰۰۱). امروزه اکثر پژوهش‌های تجربی‌ای که به دست اقتصاددانان دانشگاهی انجام می‌گیرد به‌شدت صوری، تکنیکی و اقتصادسنجی‌وار است. اکثر ما می‌پذیریم که کسی که فقط اقتصاددان باشد اقتصادان ضعیفی است. با این حال فشارها برای انتصابات، استخدام، ارتقاء، تصدی و انتشارات به‌گونه‌ای شده است که اقتصاددانان همواره باید حوزه‌های محدودتر و محدودتری، اگر نگوئیم وصله‌های کوچکی را باید آموزش، پژوهش و ترویج نمایند. در نتیجه بدون درک و فهم در مورد نهادها، تاریخ اندیشه اقتصادی، ادبیات اقتصادی، نحوهٔ ارزیابی کمی و کیفی داده‌ها یا چگونگی وزن‌دهی به شواهد و بدون داشتن بینش وسیع‌تر، می‌روند که متخصصین تنگ‌نظری گردند. دیوید کلاندر (۲۰۰۱) و پال استریتن (۲۰۰۰) و دنی رودریک (۱۳۹۶) به‌شدت هم به موضوعاتی که در اقتصاد نادیده گرفته‌شده‌اند انتقاد می‌کنند و هم به مسائلی که به‌صورت نامشروع جذب اقتصاد شده‌اند. اینکه در چارچوب استفاده زیادی از ریاضیات در اقتصاد، حوزه‌های سیاست و فرهنگ کنار گذاشته‌شده است در کنار دلایل درونی، استریتن به یک دلیل بیرونی مهم اشاره می‌کند و آن عبارت از فشار سیاسی مک‌کارتیسم است که در دهه ۱۹۵۰ نقش مهمی ایفا نمود. وی می‌گوید: «اقتصاد با جیب و ایدئال‌های مردم سروکار دارد: یک ترکیب خیلی انفجاری. در دهه ۱۹۵۰ انتقادات از نظام سرمایه‌داری بسیار خطرناک بود. با این حال هر اقتصاددان صادقی که به دنیای واقعی نگاه می‌کرد انتقاداتی ابراز می‌داشت؛ بنابراین، ریاضیات، یک حافظ امن و سازوکاری بود که اقتصاددانان را از واقعیات اقتصاد سیاسی برحذر می‌داشت».

دنی رودریک برای برطرف کردن نواقص رویکرد اقتصاد متعارف، تأکید دارد که اقتصاد به ارزش‌ها و استدلال‌های غیربازاری نیاز دارد. اقتصاددانان بازار در حالی دیگران را به قضاوت‌های ارزشی محکوم می‌کنند که خودشان مشغول

قضاوت‌های ارزشی هستند زمانی که می‌گویند تجارت خارجی نباید محدود شود، برون‌سپاری نباید ممنوع شود، یا یارانه بازار کشاورزی باید حذف شود. در این شرایط آن‌ها در مورد مسائلی قضاوت کرده‌اند که نمی‌توانند به‌تنهایی بر اساس کارایی ارزیابی شوند. همچنین غالب اقتصاددانان بزرگ مثل نورث (۱۹۹۲)، رودریک (۱۳۹۶)، الیوت (۱۹۷۸)، استیگلیتز (۱۴۰۳) و دیگران تأکید دارند که اقتصاد هم از نظر روش و هم از نظر حوزه مطالعاتی باید گسترده شود تا بتواند پدیده‌های اقتصادی را تجزیه و تحلیل کند. از این نظر عدم‌کثرت‌گرایی علم اقتصاد یک نقص جدی تلقی می‌شود. به همین خاطر موضوع مقاله حاضر را در چارچوب اقتصاد سیاسی بحث می‌کنیم که با محوریت علم اقتصاد، بتواند از مباحث سیاست، جامعه‌شناسی، روان‌شناسی اجتماعی در حول موضوع استفاده کند.

نکته آخری که لازم به تأکید است، این است که هدف از پژوهش تجربی در هنر علم اقتصاد نه آزمون نظریه‌ها، بلکه به‌کار بستن نظریه‌ها برای مسائل محیط واقعی است. روش‌شناسی مناسب برای چنین کاربردهایی در گرو مشاهدات جامعه‌شناختی و سیاسی است و توقف در محدوده‌های دقت مقرر شده قانون ارقام معنی‌دار در مجموع درست نیست؛ بنابراین، ساخت فرضیه و آزمون آن‌ها شاید برای پژوهش‌های تجربی در علم اقتصاد پوزیتیو مناسب باشد اما برای تحقیقات تجربی در هنر علم اقتصاد مناسب نیست. کلاندر (۲۰۰۱) و اکرف و کرانتون (۱۳۹۵) آزمون‌های دقیق در هنر علم اقتصاد را ناممکن می‌دانند. برای نمونه، کلاندر، روابط متقابل میان جنبه‌های جامعه‌شناختی و سیاسی مسئله در دست مطالعه را دلیل می‌آورد. آن‌چه ضرورت دارد قوه تمیزی است که مبتنی بر اطلاعات نهادی و تاریخی باشد. به این معنا که دامنه وسیعی از مشاهدات و مطالعات تجربی در هنر علم اقتصاد به کار می‌آید. در غالب مورد، آمار و ارقام ساده و جداول و نمودارها و نمونه‌پژوهی‌ها شیوه‌های مناسب برای تحقیق کاربردی در هنر علم اقتصاد هستند.

شواهدی از فعالیت‌های اقتصادی مخرب محیط‌زیست و بحران دریاچه ارومیه

در بسیاری از جوامع به زمین هم‌چون مادر، هم‌چون زندگی بخشی بارور، نگریسته می‌شد طبیعت -خاک، جنگل و دریا- برخوردار از موهبت الهی بود و آدمیان فرودست آن. سنت یهودی و مسیحی اما مفهومی در اساس متفاوت را مطرح کرد. در سنت یهودی و مسیحی زمین مخلوق خداوندگار یکتایی بود که به تصریح سفر پیدایش، پس از آفرینش آن به ساکنانش فرمان داد: «بارور باشید و پُرزاد و ولد، زمین را پُرکنید، بر آن چیره شوید و حکمرانی کنید؛ بر ماهیان دریا، بر پرندگان هوا و بر هر جاندار و جنبه‌ای در آن»، این مفهوم از حکمرانی را می‌توان فراخوانی برای سلطه و کام‌جویی از طبیعت تفسیر و تعبیر کرد و موهبت دانستن آن. این ترکیبی است از اصول زیربنایی تفکر زیست‌محیطی در سنت یهودی و مسیحی که بخشی از بحران زیست‌محیطی به آن برمی‌گردد (کلاین، ۱۳۹۹: ۱۱۷-۱۱۶). در سنت اسلام، اما نگاهی متفاوت به محیط‌زیست و طبیعت وجود دارد. «زمین و هر آنچه در اوست متعلق به خدا است» (قرآن، المؤمنون: ۸۵-۸۴). «فساد و پریشانی به کرده خود مردم در همه خشکی و دریا پدید آمد تا ما هم کیفر بعضی از اعمالشان را به آن‌ها بچشانیم تا از کرده خود برگردند» (قرآن، روم: ۴۱). درحالی‌که در قرآن انسان خلیفه‌الله بر روی زمین است و نماینده خدا بر روی زمین مسئولیت ساخت، آبادانی و حفظ جهان را بر عهده دارد؛ متأسفانه گرایش ما بیشتر در همان چارچوب سنتی که کلاین ترسیم کرده، جریان دارد. هر قدر که پیشرفت فنون این امکان را به بازارگراهای افراطی داده، از کمترین تلاش برای تسخیر و تخریب زیست‌محیطی کوتاه نیامده‌اند.

فوفک، رئیس بخش تحقیقات بانک صادرات و واردات آفریقا، در «پروجکت سندیکیت» درباره بی‌عدالتی اقلیمی و درهم‌تنیدگی رشد شوم (فقرزا) و رشد

موهوم (مخرب محیط‌زیست) چنین می‌نویسد: غلبه بر خطر «رشد شوم» (افزایش تولید کل ملی که به کاهش خالص رفاه ملی منجر می‌شود) چالش همیشگی در توسعه اقتصادی کشورها بوده است. ثابت شده که این نوع رشد مانع بزرگی برای دستیابی به همگرایی و موازنه بیشتر در درآمد جهانی است. الگوهای مختلف توسعه نتایج اقتصادی متفاوتی را در کشورهای فقیرتر ایجاد می‌کنند. الگوی بسیار سرمایه‌بر و مبتنی بر استخراج منابع رشد فراگیر کمتری ایجاد می‌کند. در عوض، رشد کاربر مبتنی بر صادرات، فقر را به میزان قابل توجهی کاهش می‌دهد، قرارگرفتن کشورها در معرض شوک‌های نامطلوب تجاری را کنترل و ثبات اقتصاد کلان را تقویت می‌کند. دگرگونی ساختاری سریع در اقتصادهای نوظهور، به‌ویژه اقتصادهای آسیای شرقی که توانستند با اتکا به صادرات کاربر خود را در چرخه اقتصاد جهانی ادغام کنند، توزیع فقر جهانی را بیش‌ازپیش به سوی اقتصادهای کم‌درآمد وابسته به کالا سوق داده است.

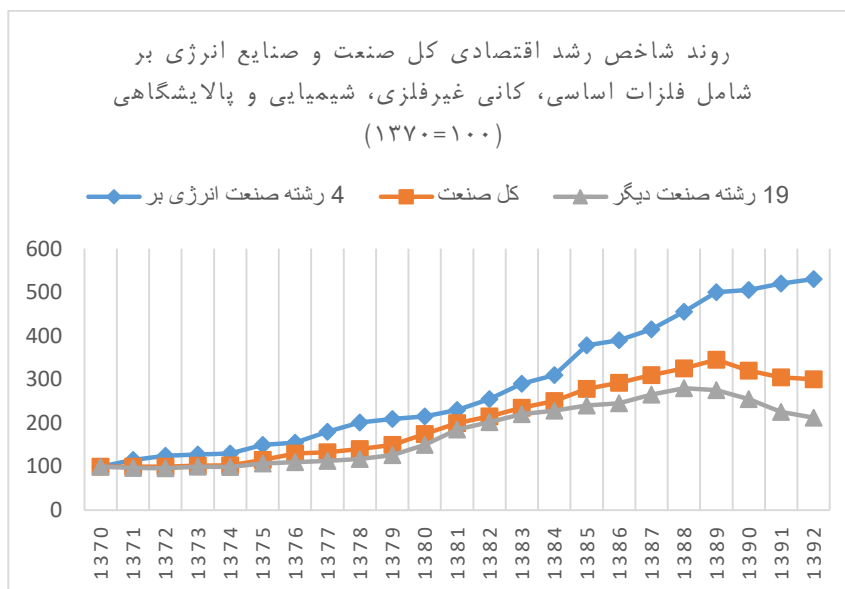
همچنین، «رشد موهوم» زمانی رخ می‌دهد که افزایش تولید کل به تخریب محیط‌زیست به‌ویژه تخلیه سرمایه طبیعی شامل دارایی‌هایی نظیر زمین، جنگل‌ها، آب و منابع زیرزمینی منجر شود. رشد موهوم علاوه بر تشدید فقر و آسیب‌پذیری، مخاطره‌های اقلیمی را افزایش داده و به‌طور فزاینده‌ای اهداف رشد اقتصادی و پایداری را در مواجهه باهم قرار می‌دهد. رشد موهوم رقابت بر سر منابع طبیعی کمیاب را در جهان در حال توسعه تشدید کرده است. بسیاری از کشورهای کم‌درآمد امروزه در خط مقدم بحران جهانی اقلیم قرار دارند و با مهاجرت گسترده از مناطقی مواجه‌اند که دیگر برای سکونت مناسب نیستند و این مسئله احتمال درگیری بین جوامع همسایه را بیشتر می‌کند.

فوفک توجه می‌دهد که ترکیب «رشد شوم» و «رشد موهوم» مهم‌ترین محدودیت در دستیابی به همگرایی درآمد جهانی و توسعه پایدار است. تلاش بی‌وقفه برای رشد، عامل اصلی کاهش سریع سرمایه‌های طبیعی و ریشه‌کنی مداوم جنگل‌های بارانی استوایی با نرخ سالانه حدود ۱۰ میلیون هکتار است. از آنجایی که کاهش سریع این جنگل‌ها توانایی جذب دی‌اکسیدکربن منتشرشده از صنایع آلاینده در اقتصادهای پیشرفته‌تر را کاهش می‌دهد، دنبال کردن رشد بر اساس الگوی غالب، اثرات مخرب تغییر اقلیم را تشدید کرده است. اجرای راه‌حل‌های طبیعت‌محور نه تنها اقدام درستی برای سیاره است، بلکه به لحاظ اقتصادی نیز هوشمندانه است. بر اساس برآورد مجمع جهانی اقتصاد، سیاست‌های حساس به طبیعت می‌تواند ۱۰ تریلیون دلار ارزش تجاری جدید و ۳۹۵ میلیون شغل تا سال ۲۰۳۰ ایجاد کند.

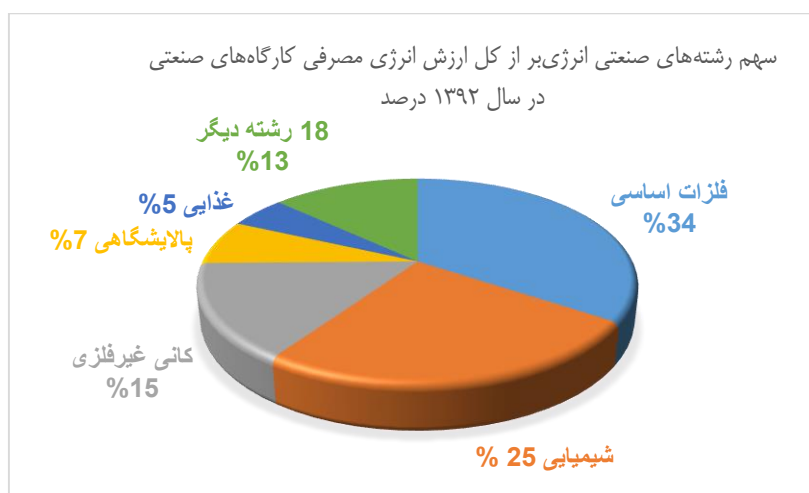
همچنین جوزف استیگلیتز، اقتصاددان اهل آمریکا و برنده جایزه نوبل اقتصاد در سال ۲۰۰۱ در مقاله‌ای که در تاریخ اول می ۲۰۲۴ در پایگاه تحلیلی «پروجکت سندیکیت» منتشر کرده، با نقد رویکرد نئولیبرالی، درباره وخامت شاخص‌های اقتصادی و تشدید بحران محیط‌زیست و تغییر اقلیم هشدار داده است: «نئولیبرالیسم به آنچه وعده داده بود عمل نکرد... به نظر می‌رسد که طرفداران نئولیبرالیسم هرگز نمی‌دانستند که گسترش آزادی شرکت‌ها آزادی را در بقیه جامعه محدود می‌کند. آزادی آلودگی به معنای بدتر شدن سلامتی (یا حتی مرگ، برای مبتلایان به آسم)، آب‌وهوای ناسازگارتر و زمین‌های غیرقابل سکونت است. البته همیشه موازنه‌ای وجود دارد؛ اما هر جامعه منطقی به این نتیجه می‌رسد که حق زندگی مهم‌تر از حق کاذب آلودگی است.» مصادیقی از این نوع گسترش

آزادانه شرکت‌ها و پیامدهای سوء محیط‌زیستی آن را می‌توان در خصوص صنایع فولاد در استان آذربایجان شرقی پی گرفت.

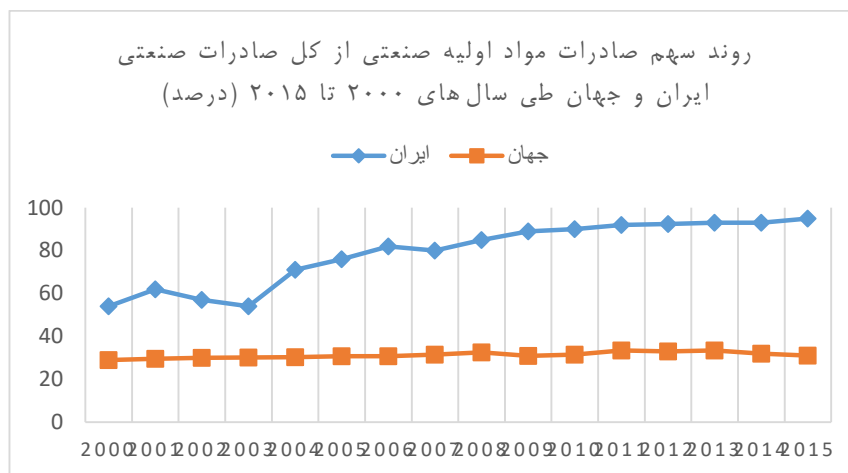
درحالی‌که مدیرعامل شرکت فولاد ماهان تبریز از تولید ۳۰ درصد فولاد کشور در آذربایجان شرقی خبر داد؛ در مراسم تودیع و معارفه مدیران صمت آذربایجان شرقی در تاریخ ۲۲ تیر ۱۴۰۲ سرپرست اداره کل صمت آذربایجان شرقی گفت: «در آذربایجان شرقی ۴۰ واحد فولاد وجود دارد که در حال حاضر با ظرفیت پایین فعالیت می‌کنند، ولی در این زمینه خوشبختانه با توجه به طرح‌های در دست اجرا قبل از سال ۱۴۰۴ میزان تعیین‌شده محقق خواهد شد». وجه مشخصه این صنعت به‌شدت آب‌بر و مخرب زیست‌محیطی در اقتصاد ایران، غالباً خام‌فروشی هم بوده است و توسعه آن با منطق کنونی و بدون توجه به آمایش صنعت (انتقال صنایع آب‌بر به مناطق ساحلی دریا) جای سؤال است. وضعیت توسعه صنایع آب‌بر در اقتصاد ایران که بدون ملاحظات مربوط آمایش صنایع صورت گرفته است را در قالب نمودارهای زیر می‌توان مشاهده کرد.

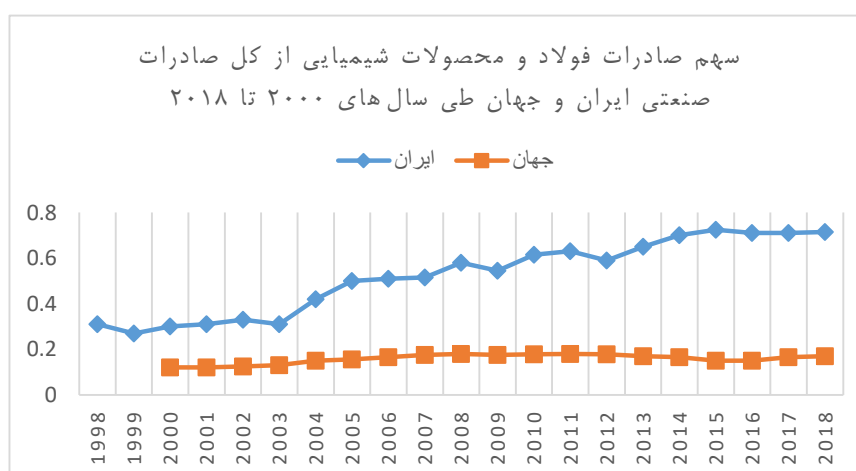
منبع: مرکز آمار ایران، حساب‌های ملی ایران، ۱۳۹۱

منبع: مرکز آمار ایران، کارگاه‌های صنعتی ۱۰ نفر کارکن و بیشتر، ۱۳۹۲

منبع: سازمان تجارت جهانی

منبع: سازمان تجارت جهانی

وقتی صنایع به شدت آب‌بری مثال فولاد و پتروشیمی و سیمان و ... بدون آمایش صنعت در مناطقی احداث می‌شوند که دچار محدودیت منابع آبی است،

پیامدهای سوء محیط‌زیستی آن اجتناب‌ناپذیر می‌شود و متعاقباً به مسائل اجتماعی و سیاسی منجر می‌شود.^۱

وضعیت کنونی مصرف آب تجدیدپذیر در ایران و استان آذربایجان شرقی از لحاظ ظرفیت تحمل محیط‌زیستی، در شرایط بحرانی است. گفتنی است که درصد مصرف آب تجدیدپذیر در آمریکا ۲۱ درصد، در اسپانیا ۲۵ درصد، در هند ۳۳ درصد، در چین ۲۹ درصد و در مصر ۴۵ درصد است. بنا به گزارش ایرنا، رقم مشابه برای ایران ۸۸ درصد است.

منابع آبی استان آذربایجان شرقی ظرفیت آبی به حجم ۳۰۱۹ میلیون مترمکعب ایجاد نموده است که ۱۷۸۴ میلیون مترمکعب (۵۳/۱۷ درصد) آن مربوط به آب‌های سطحی و ۱۲۳۵ میلیون مترمکعب (۴۶/۸۳ درصد) آن مربوط به آب‌های زیرزمینی است. در مجموع از ۲۵۲۹/۵ میلیون مترمکعب آب برداشت‌شده سال ۱۴۰۲ که ۸۳/۷۹ درصد از ظرفیت آبی استان است، ۱۳۴۴/۹۵ میلیون مترمکعب (۷۵ درصد از ظرفیت موجود) از آب‌های سطحی و ۱۱۸۴/۵۵ میلیون مترمکعب (۹۶ درصد از ظرفیت موجود) آن از آب‌های زیرزمینی تأمین شده است.

جدول: حجم ظرفیت آبی و مصارف آب استان ۱۴۰۲ - واحد میلیون مترمکعب

کل	زیرزمینی	سطحی	
۳۰۱۹	۱۲۳۵	۱۷۸۴	پتانسیل آبی
۲۵۲۹,۵	۱۱۸۴,۵۵	۱۳۴۴,۹۵	مصارف آب
۸۳,۷۹	۹۵,۹۱	۷۵,۳۹	درصد بهره‌برداری

مأخذ: شرکت آب منطقه‌ای استان آذربایجان شرقی

^۱. وزیر کشاورزی در نشست خبری و نیز در رسانه ملی به صراحت اعلام کرد که نسبت‌دادن ۹۰ درصدی مصرف آب در بخش کشاورزی دروغ است و این سهم در حدود ۷۰ درصد است.

مورد دیگری که باید برجسته شود این است که در چارچوب اندیشه نئولیبرالیسم اقتصادی (استیگلیتز، ۲۰۰۱) و بنیادگرایی بازار (کلاین، ۱۳۹۶: ۱۴۳-۱۰۳) پیش‌گفته که خود یکی از بسترهای بحران محیط‌زیست بوده است، کسانی در دولت و مجلس راه‌حل معضل کم‌آبی را تشکیل بازار آب معرفی کرده‌اند. با این‌که تصحیح قیمت آب ضروری است ولی این کار با توجه به ویژگی‌های آب نیازمند بررسی‌های کارشناسی است. باید به پیامدهای اجتماعی و زیست‌محیطی این قضیه که آب مانند یک کالا برای خرید و فروش وارد بازار شود توجه کافی شود. انتقال آب به کسانی که پول بیشتری برای آن می‌پردازند، ممکن است از نظر اخلاقی پذیرفتنی نباشد، اگر این انتقال به این معنا باشد که افرادی از دسترسی به میزان آب موردنیاز برای زنده‌ماندن محروم شوند.

بنیادگرایان بازار باید توجه داشته باشند که برخلاف بسیاری از کالاها، استفاده از آب تأثیرات وسیعی خواهد داشت که در هزینه‌های استفاده‌کننده منعکس نمی‌شود. برای مثال اگر یک استفاده‌کننده میزان زیادی از آب را از طبیعت برداشت کند او احتمالاً تنها مجبور به پرداخت هزینه‌های انتقال آب شود. ولی ممکن است این کار هزینه‌هایی برای سایرین داشته باشد که مجبور به پرداختی از بابت آن نیست؛ مثلاً اگر آب کمتری برای احیا و بازآفرینی تنوع زیستی در دسترس باشد. در ادبیات اقتصادی، این اثرات تحت عنوان اثرات خارجی منفی توصیف می‌شود که در قیمت بازار منعکس نمی‌شود لذا استفاده‌کنندگان از آب در تصمیم‌گیری برای این‌که منابع را چگونه برداشت کنند، این هزینه‌ها را لحاظ نمی‌کنند و این امر منجر به شکاف بین هزینه‌های اجتماعی و خصوصی استفاده از آب می‌شود (مؤمنی و موسوی، ۱۳۹۶).

در چارچوب نگاه بازاری به منبع آب، بسیاری از فعالیت‌های اقتصادی استان آذربایجان شرقی در حوزه کشاورزی سنتی-معیشتی و به‌ویژه در حوزه صنایع آب‌بر و مخرب محیط‌زیست همچون فولادی‌ها، پتروشیمی‌ها، سیمانی‌ها و مصالح ساختمانی، همراه با سرریزهای منفی، هزینه‌های اجتماعی و زیست‌محیطی منبع آب استفاده‌شده را چندان لحاظ نمی‌کنند و لذا استفاده ناکارا و بیش‌ازحد از آن منبع دارند.

مورد دیگر این‌که بخش عمده تأمین آب کشور از طریق منابع زیرزمینی است. واردکردن فناوری حفر چاه‌های عمیق و نیمه‌عمیق برای استخراج آب از منابع زیرزمینی برای کاربست آن در کشاورزی و صنعت و معدن، به‌جای فناوری باروری ابرها در استان، بحران آبی را تشدید کرده است. این در حالی است که تولید آب با استفاده از فناوری بارورسازی ابرها، کم‌هزینه‌ترین روش تأمین آب است؛ و در این روش هیچ تخریب محیط‌زیستی وجود ندارد؛ آب از هیچ نقطه به نقطه دیگر انتقال نمی‌یابد؛ آبی بسیار باکیفیت و از همه مهم‌تر، آبی که وجود ندارد تولید می‌شود. هزینه استحصال هر یک هزار مترمکعب آب از طریق شیرین کردن آب‌های شور ۲ هزار دلار، انتقال بین حوزه‌ای ۴۰۰ دلار، تغذیه مصنوعی سفره‌های آب‌های زیرزمینی ۲۳۰ دلار، تصفیه فاضلاب‌ها ۲۳۰ دلار و بارورسازی ابرها فقط ۱۵ دلار است (مؤمنی و موسوی، ۱۳۹۶).

همچنین تبخیر آب در ایران در حدود ۳ برابر میانگین جهانی است. با این وجود تاکنون تقریباً تمام اعتبارات هزینه‌شده در فصل منابع آب، در بخش آب‌های سطحی هزینه‌شده است (مظاهری و جهرمی، ۱۳۹۴: ۲) بخش بسیار ناچیزی از منابع دولتی صرف تعادل‌بخشی آب‌های زیرزمینی شده و بقیه صرف آب‌های سطحی و سدسازی شده است. این امر تنها با منطق نظم اجتماعی دسترسی

محدود قابل توضیح است. قبل از انقلاب ما ۱۹ سد داشتیم این رقم امروز به ۶۴۷ سد در حال بهره‌برداری رسیده یعنی جمعیت ما تنها ۲ برابر شده اما سدها ۳۰ برابر شده است. با محاسبه سدهای در حال ساخت این عدد به هزار و ۳۳۰ هم می‌رسد. تنها توجیه تخصیص منابع به این نحو، وجود رانت‌های عظیم در حوزه آب‌های سطحی و پروژه‌های سدسازی است که منافع فرادستان و پیمانکاران این حوزه را تأمین می‌کند. اگر منابعی به بخش‌های آب‌های زیرزمینی تخصیص نیافته، دلیلش شرکت‌های گردن‌کلفت مشاوره است که نمی‌توانستند در آنجا طرح‌های میلیاردی بگیرند؛ بنابراین، یک مافیای بسیار پیچیده حول محور آب در ایران تشکیل شده که منجر به ارائه راه‌حل‌هایی می‌شود که به‌هیچ‌وجه توجیه علمی ندارند (مؤمنی و موسوی، ۱۳۹۶).

حوضه آبریز دریاچه ارومیه با مساحت ۵۱,۸۰۱ کیلومترمربع شامل ۳ استان آذربایجان غربی، شرقی و کردستان است. منابع آب ورودی به دریاچه ارومیه از طریق بارش مستقیم و رودخانه‌های حوزه آبخیز شامل: آجی‌چای، زولاچای، نازلوچای، روضه‌چای، شهرچای، باراندوزچای، زرینه‌رود، سیمینه‌رود، مهابادچای و گل‌دارچای تأمین می‌شدند. به‌خاطر قطع ورودی آب به دریاچه ارومیه، اکنون این دریاچه در بدترین شرایط تاریخ خود قرار گرفته و تنها یک‌قدم با «مرگ» فاصله دارد.

بنا به گزارش اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی استان آذربایجان شرقی (۱۴۰۳)، ساخت سدهای متعدد در حوضه آبریز دریاچه ارومیه و بسته‌شدن مسیر رودخانه‌های ورودی به این دریاچه، نقش قطع رگ‌های حیاتی این دریاچه را داشته است. امروز ۲۳ سد فعال در حوضه آبریز دریاچه ارومیه، در حال رقم زدن «مرگ دریاچه ارومیه» هستند. در حوضه آبریز دریاچه ارومیه، سدهایی وجود

دارند که به منظور تأمین آب برای مصارف صنعتی استفاده می‌شوند. تعدادی از این سدها عبارتند از: سد ارومیه (شهرچای)، سد مهاباد، سد حسنلو، سد زولچای، سد شهید کاظمی (بوکان) و سد علویان (مراغه). این سدها آب مورد نیاز صنایع مختلفی از جمله صنایع غذایی، نساجی، پتروشیمی و فولاد را در این منطقه تأمین می‌کنند. گزارش یادشده تأکید دارد که یکی از چالش‌های اساسی صنایع استان، استفاده از تجهیزات و ماشین‌آلات فرسوده، با بهره‌وری و کارایی اندک است.

عوامل مختلف طبیعی و انسانی در رقم خوردن شرایط کنونی دریاچه ارومیه تأثیر داشته‌اند که بر اساس مطالعات دانشگاه تبریز در سال ۲۰۲۰، عامل انسانی (آنتروپوژنیک) نقش اصلی و تعیین‌کننده را در رقم خوردن شرایط فعلی دریاچه ارومیه داشته است. در این مطالعات، نقش عوامل اقلیمی بین ۱۶ تا ۳۵ درصد و نقش عامل انسانی بین ۶۵ تا ۸۴ درصد ذکر شده است. عوامل انسانی که در رقم خوردن وضعیت اسفناک امروز دریاچه ارومیه نقش داشته‌اند به ترتیب شامل سدسازی‌های متعدد در حوضه آبریز این دریاچه، ساخت بزرگراه شهید کلانتری، توسعه ۲۷۰ هزار هکتاری اراضی کشاورزی است که البته تعدادی از این سدسازی‌ها نیز به منظور توسعه کشاورزی انجام شده و از ۲۳ سد فعال در این حوضه آبریز، ۱۵ سد با کاربرد کشاورزی دیده شده است. اوضاع زمانی خطرناک‌تر می‌شود که بدانیم، ۵۱ سد جدید نیز در حوضه آبریز ارومیه در حال تکمیل یا مطالعه هستند که البته بر اساس مصوبات ستاد احیا از هرگونه عملیات عمرانی در خصوص این سدها فعلاً جلوگیری شده است. این در حالی است که حمید چیت‌چیان، وزیر نیروی سابق در سال ۱۳۹۳ در یک برنامه تلویزیونی اعلام کرد که در سدسازی افراط کرده‌اند. ایشان اضافه کردند که مجموع سدهایی که

تابه حال احداث شده‌اند به علاوه سدهای در حال بهره‌برداری می‌توانند حداکثر تا ۷۶ میلیارد مترمکعب آب را تنظیم کنند درحالی‌که مجموع آب‌های موجود برای تنظیم در کشور ۴۶ میلیارد مترمکعب است.

به دلیل ساخت این سدها، حجم آبی که پیش از ساخت آن‌ها به دریاچه ارومیه وارد می‌شده است، اکنون برای مصارف صنعتی، معدنی و زمین‌های کشاورزی تخصیص داده می‌شود یا در پشت مخزن سدها ذخیره می‌شود و معمولاً در هرسال مقدار بسیار اندکی از آب برخی از این سدها، سهم دریاچه ارومیه می‌شود که همین مقدار اندک نیز تبخیر می‌شود.

تا زمانی که دیدگاه کلان کشور بر سدسازی بوده و برخلاف قوانین کشور که حقایق محیط‌زیست را بعد از شرب می‌داند، حقایق دریاچه‌ها و تالاب‌ها به کشاورزی و صنعت تعلق پیدا کند، دریاچه ارومیه نمی‌تواند احیا شود.

مورد دیگر این‌که به گزارش خبرنگار مهر (۱۴۰۳) و به نقل از مدیرعامل شرکت آب منطقه‌ای آذربایجان غربی، در حوضه آبریز دریاچه ارومیه ۸۹ هزار و ۴۳۳ حلقه چاه وجود دارد که از این تعداد، ۷۵ هزار حلقه چاه غیرمجاز و بدون پروانه است. این گزارش از شناسایی ۶۱ هزار حلقه چاه غیرمجاز در آذربایجان غربی خبر داد و گفت: ۶۱ هزار حلقه چاه غیرمجاز در استان آذربایجان غربی وجود دارد که ۸ هزار حلقه چاه غیرمجاز در استان مسدود و پر شده است.

در ارتباط با چاه‌های حوزه دریاچه ارومیه، آمارهای سال ۱۳۸۸ نشان می‌دهد که از میان ۶۳۱۱۱ حلقه چاه فعال کشاورزی حوزه دریاچه ارومیه، وضعیت پروانه بهره‌برداری ۴۱۵۹۵ حلقه (حدود ۶۶ درصد از چاه‌های فعال کشاورزی) فاقد پروانه و یا پروانه بهره‌برداری آن‌ها نامشخص است و مجموع حجم آب

تخلیه شده از آن‌ها برابر با ۶۴۷ میلیون مترمکعب است؛ یعنی در سال ۱۳۸۸ تنها ۳۴ درصد از چاه‌ها دارای پروانه بهره‌برداری و مجاز بودند (کاظمی و ذبیحی افروزی، ۱۳۹۶). این‌که در فاصله ۱۵ سال از ۱۳۸۸ تا ۱۴۰۳ و علی‌رغم بحران زیست‌محیطی حوزه دریاچه ارومیه، تعداد چاه‌های غیرمجاز رسماً اعلام شده ۳۴ هزار حلقه اضافه شود و مسئولان مربوطه تنها اقدام به مسدودکردن سهم نازلی از چاه‌های غیرمجاز اعلام شده بکنند، به‌روشنی نشان از نبود اراده سیاسی در امر حل مسئله دارد.

یافته‌های تحقیق

راه‌حل‌هایی که برای مواجهه با مسئله آب پیشنهاد می‌شود، بعضاً تأمین‌کننده منافع عده‌ای در این میان است. غفلت از مسئله آمایش صنعت و استقرار اشتباه صنایع آب‌بری مثل فولاد و پتروشیمی در مناطقی که با قید و محدودیت منبع آب روبه‌رو هستند، می‌تواند از منظر اقتصاد سیاسی بررسی شود. تأکید بر بحرانی شدن مسئله آب و خشکی دریاچه ارومیه حداقل ۲۰ سال پیشینه دارد. اینکه چرا نه تنها اقدام عملی در این خصوص صورت نگرفته، بلکه حتی اقدام به توسعه نامتوازن و غیرتوسعه‌ای صنایع آب‌بر و کشاورزی را شاهد هستیم باید از ادبیات اقتصاد سیاسی و نهادی بهره برد.

مسئله آب به یک مسئله اجتماعی با ابعاد و زوایای سیاسی و زیست‌محیطی تبدیل نشده است. در نتیجه اقداماتی که در این عرصه صورت می‌گیرد از نوع حل مسئله نیست و عموماً فن‌سالارانه است. برای پاسخ به این پرسش که چرا اقدامات مطرح شده برای مسئله آب از جنس تصمیمات گذشته و نوعاً فن‌سالارانه است یکی به مقاومت از سوی سودبرندگان وضع موجود برمی‌گردد که در قالب ستیزی پنهان ارائه می‌شود و دیگری به ناآگاهی مدیران ارشد حوزه منابع آب که

در تصمیمات خطا و شتابزده نمود می‌یابد. همان‌طور که در بخش ادبیات موضوع به‌صورت مبسوط بحث شد، عامل دیگر در این خصوص، قفل هنجارها و باورهای اجتماعی است که منتفعان از منبع آب رانتی ترویج داده‌اند تا در چارچوب آن باورها، افراد را به‌سمت مارپیچ سکوت، دوراندیشی، خروج و انفعال پیش برند.

در همین راستا، با توجه به اختلاف آمار و ارقام مربوط به آب‌بری بخش کشاورزی و تلاش برخی از گروه‌ها برای کم‌اظهاری در آب‌بری صنایع و معادن خام‌فروش، غیرمولد و مخرب زیست‌محیطی، می‌توان مشاهده کرد که گروه‌های کج‌کارکرد رانتی اراده دارند بخش کشاورزی و جامعه روستایی را بیش‌ازحد مقصر جلوه داده و با نسبت‌دادن سهم مصرفی بیش از واقع از منابع آب به آن بخش، آن را از صحنه تولیدات اقتصادی کنار بگذارند. البته این به معنی تظہیر بخش کشاورزی و جامعه روستایی و غفلت از بایستگی استفاده از فنون و روش‌های صرفه‌جوکننده از منبع آب محدود استان در بخش کشاورزی نیست، دولت و فعالان بخش کشاورزی باید در این خصوص اقدامات عاجل انجام دهند. متأسفانه ما به‌جای استفاده کارا از فنون صرفه‌جوکننده آب، غالباً فناوری استخراج آب منابع زیرزمینی را از خارج وارد کردیم آن‌هم بدون نهادهای مقیدکننده و کنترلی.

همان‌طور که مؤمنی و قاصدی (۱۳۹۶) توجه داده‌اند، «ورود فناوری‌های نوین باعث شد که نهادهای مدیریت منابع آب سابق کارکرد خود را ازدست‌داده و ما نیز بدون جایگزین کردن نهادی متناسب با فناوری‌های وارداتی، اقدام به بسط و گسترش این شیوه‌های نوین دسترسی به آب کردیم» و بدون درنظرگرفتن پیامدها و آثار مخرب آن‌ها بر محیط‌زیست، فرهنگ دسترسی و مصرف آب در میان

مردم، کشاورزان، صنایع و معادن را تغییر دادیم. در این میان عدم تناسب میان راه‌حل‌ها و تصمیمات دولت با آنچه در رابطه با کم‌آبی بیان می‌کنند باعث شده اعتماد مردم به دولت خدشه‌دار شود و تلاشی بایسته در جهت حفظ منابع آب و استفاده بهینه از سوی مردم صورت نگیرد؛ به عبارتی، شکاف بین انتظارات از دولت و عملکرد آن سازمان، به مسئله سواری مجانی و اتلاف منابع آب در جامعه دامن زده است. در ادامه یافته‌های بالا، موارد دیگری نیز در پی می‌آید.

الف. سیاسی کردن فعالیت‌های زیست‌محیطی

دو نوع سیاسی‌شدن محیط‌زیست را می‌توان متصور شد؛ یکی این‌که طرح مباحث حوزه محیط‌زیست را موضعی برای براندازی نظام تصور کرد و آن را تا حد زیادی خط قرمز حکومت معرفی کرد؛ دیگری به این معنی که حل مسائل زیست‌محیطی نیازمند ورود نهادهای مدنی، سیاسی و دولت مقتدر و توسعه‌گرا است. متأسفانه طرح مباحث محیط‌زیستی در ایران و به‌ویژه در استان‌های حوزه دریاچه ارومیه، امری سیاسی از نوع اول بوده است. به این نحو که منتفعان تخریب طبیعت آذربایجان، منتقدان وضعیت نابسامان محیط‌زیست آن منطقه را به پان‌ترکیسم و قصدمند برای تجزیه ایران متهم می‌کنند تا از این طریق با بالابردن هزینه طرح مسائل زیست‌محیطی، جامعه را به سکوت و انفعال و انزوا وادار کنند. این مسئله، در کوتاه‌مدت، نه‌تنها بستری برای دوراندیشی، سکوت و خروج مردمان بومی به‌جای اعتراض به نابسامانی محیط‌زیست می‌شود، بلکه با شکل‌دهی به باورهای افراد، کنترل و فشار اجتماعی بر فعالان زیست‌محیطی تحمیل می‌کند. باور اجتماعی بسط یافته به شکل براندازانه بودن موضع‌گیری‌های زیست‌محیطی، وقتی عمیق ریشه دواند، شروع به تنظیم بسیاری از جنبه‌های

زندگی افراد به شکل بی تفاوت بودن به آنچه در اطراف می‌گذرد و پذیرش زیستن در چنبره دروغ می‌کند. به این ترتیب، خواهی نخواهی این باورها به تدریج به هزینه جامعه بومی، به نفع گروه‌های رانتی مخرب زیست محیطی عمل می‌کنند که نفوذشان اندکی بیشتر است.

البته از آنجاکه چنین تحریف ترجیحی، با پنهان کردن اراده درونی افراد، امکان اصلاح و تغییر وضع موجود را کم برآورد می‌کند، در شرایطی که مواضع اعتراضی به شرایط بحرانی محیط زیست بروز کند، حکومت را سردرگم می‌کند؛ بنابراین، منافع میان مدت و بلندمدت دولتی توسعه گرا، در تمهید شرایط اجتماعی شفاف است که در وضعیت بغرنج، کنترل امور را از دست ندهد. این یک قاعده بازی برد-برد است.

ب. ستاد احیای دریاچه ارومیه به مثابه لویاتان کاغذی

با توجه به پیامدهای عینی حاصل از تشکیل ستاد احیای دریاچه ارومیه که در اساس دستاورد خاص مؤثر از زمان تشکیل آن نداشته است و صرفاً «شکل» یک مجموعه را با خود داشته تا «کارکرد» و دستاورد خاص را؛ می‌توان آن مجموعه و مافوق آن در وزارتخانه‌های مرتبط را همچون لویاتان کاغذی دید که تحت نظارت جامعه نیست -جامعه‌ای که پیوسته ضعیف، بی‌سازمان و متفرق نگه داشته می‌شود. چنین مجموعه‌ای برای شهروندان منطقه حفاظت ناچیزی در مقابل بحران‌های زیست محیطی فراهم آورده است و سعی در آزادکردن شهروندان از قفس هنجارها و باورهای منفعل کننده و بی تفاوت به ملاحظات زیست محیطی ندارد. ستاد احیای دریاچه ارومیه، فاقد ظرفیت انجام کاری چندان بوده است مگر

سرگرم کردن مردم و منفعل داشتن آنها؛ اما این نحوه برخورد با امری چنین سرنوشت‌ساز، برای بهروزی اقتصادی منطقه ویران‌کننده است، درحالی‌که بستن سدها و منحرف کردن مسیر رودخانه‌های حوزه دریاچه برای آن هدف (توسعه فعالیت اقتصادی) توجیه شده است. به اذعان برخی از کارشناسان محیط‌زیست، تحت تداوم وضع موجود فعالیت‌های اقتصادی مخرب محیط‌زیست و پیامدهای سوء آن به صورت خشکی دریاچه ارومیه، به‌خاطر شکل‌گیری طوفان‌های نمکی تا ۱۰ سال آینده، سهم بزرگی از ساکنان آذربایجان باید منطقه را برای یافتن سکونت‌گاه جدید ترک کنند و هزینه تحمیل شده از این محل برای جامعه چیزی حدود ۵۰۰ میلیارد دلار خواهد بود. تحت این شرایط انتظار رونق اقتصادی با بستن سدها و گسترش صنایع، معادن و فعالیت‌های کشاورزی سنتی- معیشتی آب‌بر^۱، توهمی بیش نخواهد بود. از این نظر، لازم می‌نماید که از غارت و رانت‌جویی از منابع آب استان آذربایجان شرقی ممانعت شود و اقتصاد ناپایدار و ناکارآمد ساماندهی شود.

ج. معیار سنجش اشتباه در خصوص بهره‌وری بخش کشاورزی

درحالی‌که در جامعه ما منبع محدودکننده، منبع آب است و اساساً باید در تعریف «بهره‌وری» و ملاحظات کنترلی آن، ستانده را بر مبنای استفاده از منبع آب سنجش کنیم؛ متأسفانه در قالب نظام آموزش تقلیدی و ترجمه‌ای، بهره‌وری را در قالب قید زمین تعریف کرده‌ایم (میزان برداشت به هکتار). این معیار سنجش مختص

^۱. به‌طور میانگین سالانه ۴۵۰ هزار تن چغندر از آذربایجان به استان‌های خراسان و اصفهان منتقل می‌کردیم که اگر برای هر هکتار ۵۰ تن برداشت کنیم نیاز به ۹۰۰۰ هکتار زمین است با مصرف ۱۲۶ میلیون مترمکعب آب دریاچه برای تولید آن مقدار چغندر. حتی اگر پول آب و چغندر را صفر فرض کنیم، از ۴۵۰ هزار تن چغندر در بهترین حالت به مقدار ۶۰ هزار تن شکر خام تولید می‌کنیم. ۶۰ هزار تن شکر با قیمت ۴۰۰ هزار دلار سرجمع ۲۴ میلیون دلار می‌شود. ۴۵۰ هزار تن ضرب در ۱۵۰۰ کیلومتر طی مسافت، می‌شود ۶۰۰ میلیارد کیلومتر... هزینه حمل از مبدأ به مقصد در خوش‌بینانه‌ترین حالت ۶۰ میلیون دلار می‌شود. ما ۶۰ میلیون دلار هزینه حمل متحمل می‌شویم و شکری به قیمت ۲۴ میلیون دلار تولید می‌کنیم؟! چه کسی این کار را می‌کند؟! (عیسی کلانتری، ۱۴۰۴- مناظره فضای مجازی).

جغرافیایی است که منابع آبی آن به‌وفور یافت می‌شود و قید محدودکننده آن زمین است. وقتی در جغرافیای ایران و استان آذربایجان شرقی، ما با وفور زمین و محدودیت شدید منبع آب روبه‌رو هستیم، تقلید ترجمه‌ای از معیار سنجش بهره‌وری در کشاورزی، ابزاری برای حساسیت‌زدایی از آب‌بری تولید کشاورزی و صنعتی و لذا غفلت از سیاست‌های بایسته بوده است.

د. لزوم بازنشسته کردن اندیشه بنیادگرایی بازار و منفعت‌طلبی فردی

ما همه حیوانات اجتماعی هستیم، حساس نسبت به آنچه دیگران در مردمان می‌اندیشند. آنچه «پذیرفتنی» می‌شماریم توسط جامعه ما شکل گرفته است. شاید کسی بگوید در هر یک از موارد، هنجارهایی که عمل فرد را محدود می‌کنند به‌اندازه یک جرمه دولتی قیدآور است، بلکه در بعضی موارد حتی قیدآورتر. در این معنا می‌توان هنجارها را جبارانه دانست.

هنجارها و باورها می‌توانند همچون شمشیر دولبه عمل کنند. همان‌طور که در بخش ادبیات موضوع بسط داده شد، باورها می‌توانند به‌عنوان فشاری اجتماعی برای دعوت به سکوت، تحریف ترجیح و ترغیب به زیستن در چنبره دروغ به کار آیند یا برعکس، به‌مثابه نیرویی برای دگراندیشی و رعایت مصالح دیگران عمل کنند. این‌که کدام جنبه از هنجارها و باورها در جامعه غالب می‌شود، بستگی به ماهیت نظم اجتماعی دارد.

باید دقت کنیم که چه‌طور باورها و سردرگمی‌ها و خطرات مرتبط با اجبار اجتماعی را شکل می‌دهیم. طرح برخی از پرسش‌ها در مورد بنیادگرایی بازار بی‌لجام نئولیبرالی و این‌که نه‌تنها افراد را به نحوی شکل می‌دهد که پادنهاده

[آنتی‌تز] یک جامعه خوب هستند، بلکه عملاً زیرآب خود عملکرد بازار را می‌زند، شایسته توجه است.

جوزف استیگلیتز، نوبلی است اقتصاد، توجه داده است که اقتصاددانان دانشجویان خود را به همان‌گونه‌ای شکل می‌دهند که در الگوهایشان مفروض می‌گیرند - نه آن‌گونه که اکثر مردم در زندگی واقعی هستند. ولی اگر اقتصاددانان به توفیق کامل دست می‌یافتند مثلاً تمامی مدارس را متقاعد می‌ساختند که هر ساله باید دوره‌ای اجباری در زمینه علم اقتصاد ارائه کنند که فرض را بر خودخواه بودن اشخاص می‌گذارد، تقریباً به‌یقین سر از جامعه‌ای بسیار خودخواه‌تر درمی‌آوردیم. فشار هم‌قطاران و هنجارهای اجتماعی نقشی مهم در شکل‌دهی به رفتارها دارند. اشخاص اگر متفاوت از آنچه هنجارها اقتضا دارند عمل کنند چه‌بسا از گروه‌هایی که بدان‌ها تعلق دارند طرد و حذف شوند که امری دردناک است.^۱

در بعضی موارد جامعه منافع روشن و بزرگی را که از طریق شکل‌دهی اجتماعی به باورها و ترجیحات به دست می‌آید درک می‌کند. گاهی هنجارها می‌توانند در رسیدگی به یک پیامد خارجی به یاری بیایند. رفتار دگرخواهانه، چه نتیجه هویت خودمان باشد یا فشار هم‌قطاران و هنجارهای اجتماعی، می‌تواند به رعایت محیط‌زیست و برداشت مقتصدانه از منابع آبی بینجامد. تا میزانی که این هنجارها موفق به درونی‌سازی یک پیامد خارجی و موجب شوند ما نحوه اثرگذاری رفتار خود بر دیگران را مدنظر بگیریم نیازی به مداخلات عمومی برای رسیدگی به پیامدهای خارجی نیست، مداخلاتی که چه‌بسا جبارانه تلقی شوند.

^۱. هنجارها می‌توانند به ایجاد یک جامعه خوش‌کارکرد یاری برسانند. جامعه‌ای که در آن شمار بیشتری از افراد احساس آزادی بیشتر داشته باشند. ولی باید توجه داشت که هنجارها و فشار هم‌قطاران ناشی از آن‌ها می‌توانند خفقان‌آور و محدودکننده هم باشند؛ و در بعضی موارد به پادنهادهای یک جامعه خوب تبدیل شود.

توجه فرد به تأثیر اقداماتش بر دیگران سبب به‌خاطر فشار هم‌قطاران برای درست رفتارکردن باشد و چه در نتیجه شفقت - می‌تواند به‌عنوان بخشی از انسجام و همبستگی اجتماعی به‌حساب آید. این رفتارهای جامعه‌پسند ما را تعریف می‌کند. به میزانی که انسجام اجتماعی وجود دارد الزام به عمل در جهت خیر جامعه اجبار تلقی نمی‌شود. انسجام اجتماعی حمایت از کالاهای عمومی را تقویت و همکاری را تسهیل می‌کند.

در رشته حقوق و اقتصاد بحث در باب مزایای نسبی قوانین و مقررات در مقابل هنجارها و دیگر اشکال ترویج رفتار اجتماعی (دگرخواهانه) جریان دارد. میلتن فریدمن نشان می‌دهد که وقتی در این نگاه زیاده‌روی می‌شود چه روی خواهد داد. از نظر فریدمن تا زمانی که دولت در مورد نحوه رفتار با کارگران یا آلوده‌سازی محیط‌زیست دست به تنظیم‌گری نزده است، یک بنگاه جا دارد از تمامی آزادی اعطاشده از سوی حکومت جهت بیشینه ساختن سود استفاده کند. بنگاه هیچ‌گونه الزام اخلاقی برای خوب رفتارکردن با کارکنان یا اهمیت قائل‌شدن برای محیط‌زیست ندارد. فریدمن اخلاقیات را پشت‌ورو می‌کرد و می‌گفت برای مدیر بنگاه انجام هر کاری جز پیگیری منفعت خطاست. به قول او، «کسب‌وکار یک و فقط یک مسئولیت اجتماعی دارد - استفاده از منابعش و درگیرشدن در فعالیت‌هایی که سودش را بالا ببرد». در بعضی پس‌زمینه‌ها ممکن است ایجاد همکاری از طریق هنجارها آسان‌تر از مقررات یا انگیزه‌های بازاری باشد. دغدغه مرتبط آن است که قواعد و مقررات، اخلاقیات و دیگر صور رفتار اجتماع‌پسند را از میدان به درمی‌کند. ما اگر به‌خاطر اهمیتی که برای دیگران قائل هستیم برداشت از ذخایر و منابع آبی را کم کنیم احساس بهتری در مورد خودمان خواهیم داشت تا وقتی که می‌دانیم جریمه خواهیم شد.

این واقعیت که ترجیحات و باورهای ما در رابطه با دیگران شکل می‌گیرد موجب ظهور یک پیامد خارجی اساسی در اجتماع می‌شود. اگر ما ناصادق باشیم آن رفتار نه فقط تبعات مستقیم (خود یک پیامد خارجی) که همچنین اثرات غیرمستقیم خواهد داشت. در جامعه اعتماد پایین می‌آید و احتمال رفتار ناصادقانه از سوی دیگران بالا می‌رود، امری که کارکرد کلی جامعه را تضعیف می‌کند و برعکس، یک اقدام خوب هم اثرات دومینووار دارد.

تجربیات کشورهای مختلف نشان می‌دهد که بنیادگرایی بازار (کلاین، ۱۳۹۷) و سرمایه‌داری نئولیبرال (استیگلیتز، ۱۴۰۳) پیامدهای خارجی منفی را تشویق کرده و به جامعه‌ای خودخواه‌تر و کم‌صداقت‌تر انجامیده است. بنگاهی که به قول فریدمن کسب‌وکار آن یک و فقط یک مسئولیت اجتماعی دارد - استفاده از منابع و درگیر شدن در فعالیت‌هایی که سودش را بالا ببرد بدون ملاحظات مربوط به محیط‌زیست، بعید است به جامعه‌ای فداکار با ملاحظات اجتماعی - برای مثال کشاورزانی که به هزینه خود منابع آبی را برای دریاچه ارومیه صرفه‌جویی کنند - بینجامد.

بازارها به ما شکل می‌بخشند. اقتصاد رفتاری جدید به تفصیل نشان داده است که محیط اقتصادی چگونه ما را شکل می‌بخشد. اشخاص را در بستری تعریف شده بر اساس رقابت بی‌رحمانه جای دهید تا ببینید که چطور رقابت‌جو تر می‌شوند؛ آن‌ها را در محیطی بگذارید که مستلزم همکاری و همیاری است و بدان پاداش می‌پردازد تا آنان را همکاری‌تر و هم‌یارتر تحویل بگیرید. رفتاری که در یک پس‌زمینه مهم پاداش می‌گیرد، لااقل تا حدودی، به بافتار دیگر زمینه‌ها می‌خلد به آن‌ها سرریز می‌کند. این خلیدن سپس با پیامدهایی گسترده‌تر در نحوه طراحی و رفتار سازمانی و نهادی انعکاس می‌یابد.

تراشیدن حقیقت [کم گذاشتن در راست گویی] یا دروغ صریح برای کسب یک دلار بیشتر، در جامعه ما همه گیر شده است. این پدیده در کانون کارزارهای بدآگاهی و دروغ پراکنی به سر می برد که نقشی چنین محوری در اقتصاد ما دارد. این تغییر شکل بی صداقتی از یک عرصه به عرصه دیگر امری است که باید انتظارش را داشت (استیگلیتز، ۱۴۰۳: ۱۷۳-۱۵۹).

اقتصاددانان رفتاری، هم چنین مستند کرده اند که پولی سازی چطور بر رفتار اثر می گذارد. پولی سازی زمینه های مختلف اجتماعی یکی پس از دیگری شروع به شکل دهی نحوه زندگی شخص می کند و نحوه تفکر ما در باب مشکلات جامعه گانی را شکل می دهد. سپس نتیجه آن است که وقتی بحران زیست محیطی و کمبود منابع آبی پیش می آید، یک اقتصاددان نئولیبرال خوب آموزش دیده راه حلی آسان برای انگیزه بخشیدن به جامعه برای مصرف کم در حوزه آب دارد: استفاده از نظام قیمت ها و بازار آب؛ اما این یعنی محروم کردن جامعه از آب به نفع صاحبان زر و قدرت و خلق انواع بحران های متعاقب آن؛ بنابراین، آنچه روشن است این است که بنیادگرایی بازار و سودمداری انسان اقتصادی تنگ نظر که خود را در قالب فعالیت های اقتصادی مضر به حال محیط زیست استان نشان می دهد، باید درمان عاجل شود.

۵. مدیریت همدارگونه مشاعات

بیشتر اقتصاددانان حیرت زده می شوند، چراکه رشته آن ها به شدت قائل به این ایده است که انسان از نظر فطری به فکر منافع خودش است و هر کس می خواهد استقلال خودش را افزایش دهد. بسیاری از اقتصاددانان طرفدار بازار از ایده انتخاب آزادانه پیگیری منافع جمعی نفرت دارند. پژوهش ها و اکتشافات زیادی در حوزه زیست شناسی تکاملی و علوم عصب شناسی طی سه دهه گذشته این

باور دیرینه را سست کرده‌اند که می‌گویند انسان‌ها به‌طور ذاتی موجوداتی فایده‌گرا و انزواطلب‌اند که در بازار می‌پلکند تا فرصتی برای استثمار هم‌نوعانشان به دست بیاورند و ثروتی به جیب بزنند.

داریم یاد می‌گیریم که بشر اجتماعی‌ترین موجودات و برخوردار از نقوشی بسیار بزرگ و به‌غایت پیچیده است. بدترین مجازاتی که می‌توان به انسان تحمیل کرد «محرومیت از حقوق اجتماعی» است. دانشمندان علوم شناختی می‌گویند مدار عصبی ما برای تجربه کردن رنج تلقینی طراحی شده است و اینکه بقای ما در طول فرایند تکامل بیشتر به جامعه‌پذیری گروهی وابسته بوده است تا گرایش‌های مربوط به خودمان. رویکرد همدارگونه به سامان‌دهی فعالیت‌های اقتصادی نه تنها غیرعادی نیست، بلکه به نظر می‌رسد خیلی بیشتر با غرایز زیستی ما تناسب داشته باشد تا تصویر بی‌روح بازاری که در آن دستی نامرئی در یک بازی مجموع صفر به‌صورت مکانیکی پاداش رفتارهای خودخواهانه را می‌دهد.

یافته‌ها نشان می‌دهد که وقتی شرکت‌کنندگان با مسائل مربوط به منابع همگانی و مشاعات (مثل آب رودخانه‌ها) مواجه شوند درحالی‌که اجازه برقراری ارتباط با یکدیگر را نداشته و مجبور باشند مستقل و به‌صورت ناشناس تصمیم‌گیری کنند، بلااستثناء از منابع بیش‌ازحد بهره‌برداری می‌کنند. با این حال، وقتی اجازه برقراری ارتباط آزادانه با یکدیگر را پیدا می‌کنند، بهره‌برداری بیش‌ازحد به‌شدت کاهش می‌یابد. همچنین یافته‌ها این را نشان می‌دهند که افراد تمایل دارند هزینه لازم برای جریمه شدن دیگر قانون‌شکنان را بپردازند. این امر نشان‌دهنده تعهد به «تنبیه دیگران به خرج خود» است. وقتی افراد بتوانند قوانین خاص خودشان درباره میزان برداشت از منابع و تمایل یا عدم تمایلشان به مجازات کردن دیگران و میزان این مجازات را تعیین کنند، به سراغ نظام برداشتی می‌روند که خیلی به

حالت ایدئال نزدیک است. همچنین افراد به ندرت مجبور می‌شوند سایر اعضا را مجازات کنند ولی هرگاه لازم باشد، مایل‌اند این کار را انجام دهند.

شاید مشهورترین توصیف معاصر همدارها (که البته توصیفی سراسر منفی است) مقاله گرت هاردین تحت عنوان «تراژدی همدارها» باشد که در سال ۱۹۶۸ در نشریه ساینس منتشر شد. هاردین که استاد بوم‌شناسی دانشگاه کالیفرنیا در شهر سانتا باربارا بود، موقعیت فرضی مرتعی را که «به روی همه باز است» طرح کرد. وی نوشت: سود هر گله‌دار در این است که هر تعداد گاوی را که در توان دارد برای چرا به این مرتع بیاورد. ولی اگر همه گله‌دارهای دیگر هم تلاش کنند با چراندن هر تعداد گاوی که در توان دارند نهایت سود را از این مرتع آزاد ببرند، پیامدی منفی که همانا خراب شدن مرتع است در انتظار آنهاست. هاردین چنین می‌نویسد: «تراژدی اینجاست: همه انسان‌ها در نظامی گیر افتاده‌اند که وادارشان می‌کند گله خودشان را به‌طور نامحدود زیاد کنند (آن‌هم در دنیایی که محدود است). سرنوشتی که انسان‌ها به سویش می‌شتابند نابودی است. هر یک خواهان تحقق نهایت منافع خود در جامعه‌ای هستند که قائل به آزادی همدارهاست. آزادی در همدار همه را به ورطه نابودی می‌کشاند.»

آنچه جای تعجب است این است که هاردین تصمیم گرفت همدار را عنصر مضر معرفی کند که عامل جولان دادن طمع سرکش و تباهی در عصر جدید بود. در حقیقت این زیاده‌روی‌های نظام سرمایه‌داری مبتنی بر بازار با انگیزه جست‌وجوی سرسختانه سود و به کمک سیاست‌های استعماری و نواستعماری دولت بود که تاراج منابع و بهره‌کشی گسترده از انسان‌ها در کشورهای در حال توسعه در قرن هجدهم، نوزدهم و بیستم انجامید.

تجزیه و تحلیل خردمندانه دلایل شکست و موفقیت اداره همدارها در گذشته از سوی اولینور استروم و رهنمودهای کاربردی او برای تضمین موفقیت مدیریت همدارها در آینده، در سال ۲۰۰۹ جایزه رشک برانگیز نوبل اقتصاد را برایش به ارمغان آورد و او را به نخستین زنی تبدیل کرد که به این افتخار نائل می‌شد.

پژوهش خانم استروم این ادعای هاردین را که «تمام» همدارها به‌خاطر مفت‌خوری مردم محکوم به نابودی‌اند رد کرد و این باور دیرینه را در میان اقتصاددانان (که به زمان آدام اسمیت بازمی‌گشت) و می‌گفت هرکس به دنبال تحقق منافع آنی خودش در بازار است با تردید مواجه کرد.

آنچه استروم دریافت این بود که در اداره منابع همدارگونه (مراعات چرای حیوانات، محل‌های ماهیگیری، شبکه‌های آبیاری، جنگل‌ها و مواردی از این دست)، افراد اغلب منافع اجتماع را مقدم بر منافع خودشان می‌دانستند و حتی اگر در شرایط سختی گرفتار بودند، حفظ منبع مشترک در درازمدت را بر شرایط لحظه‌ای هر فرد ترجیح می‌دادند. در هر یک از این موارد، آنچه همدار را سرپا نگه می‌داشت پروتکل‌های توافقی خودگردانی بود که تمامی اعضا با مشارکتی مردمی داوطلبانه به آن‌ها تن درمی‌دادند. این مشارکت و بازخورد مستمر بود که نسل‌اندنسل بین مردم پیوندهایی از جنس اعتماد اجتماعی به وجود می‌آورد. پیوندهای اجتماعی مانع تحجر و فروپاشی همدارها می‌شدند. حتی در بدترین زمان‌ها، مشخص شد که «سرمایه اجتماعی» دارایی مهمی است که اجازه می‌دهد همدارها به حیات خودشان ادامه دهند. استروم در پژوهش تاریخی خود درباره مدیریت همدارها مشاهده کرد: «مردم هزاران بار می‌توانسته‌اند با زیر پا گذاشتن قوانین به مزایای کلانی دست یابند و مجازات‌های به نسبت سبکی هم برای این کار وجود داشته است. در مقطعی، آب‌دزدی در

یکی از مناطق حاصلخیز اسپانیا در فصلی کم آب می توانست محصول کل فصل را از نابودی حتمی نجات دهد. یک کشاورز می توانست به جای مراقبت شبانه روزی از شبکه های آبیاری فیلیپین درآمد مورد نیازش را با انجام کارهای دیگر کسب کند. قطع غیرقانونی درختان در همدارهای کوهستانی سوئیس یا ژاپن می توانست محصول باارزشی نصیب افراد کند. با توجه به وسوسه های موجود، پابندی شدید به قوانین در هر یک از این موارد درخور توجه بوده است.»

تمامی همدارها به منظور تضمین اجرای پروتکل های مدیریتی توافقی اقدامات بازدارنده و مجازات هایی را تعیین می کنند. خانم استروم می گوید که با این حال تعجب برانگیز است که کمابیش در تمامی نمونه های مطالعاتی، جریمه های تعیین شده برای هنجارشکنی ها «بسیار کم» و «اغلب فقط کسر بسیار کوچکی از ارزش مالی ای هستند که می شود با نقض قوانین کسب کرد». می توان گفت همیشه خود اعضای همدارند که بر فعالیت های یکدیگر نظارت می کنند. این نظارت نزدیک احتمال هرگونه هنجارشکنی را کاهش می دهد، نه تنها به دلیل اینکه «جایی برای مخفی شدن نیست»، بلکه به دلیل احساس شرم و گناهی که در اثر سوءاستفاده از اعتماد همسایگان و دوستان به فرد هنجارشکن دست می دهد.

نکته بسیار واضح در بررسی نقاط قوت و ضعف سه الگوی مدیریتی رایج، یعنی مدیریت دولتی، خصوصی و همدارگونه، این است که همواره یکی برتر یا بدتر از دیگری محسوب می شود. اینکه کدام الگوی مدیریتی برتر از بقیه است تا حد زیادی به موقعیت بستگی دارد.

شیوه های مالکیت خصوصی برای اهداف خاصی بسیار کارآمدند ولی این باور که بهترین رویه سپردن همه چیز به بخش خصوصی است (باوری که بیشتر

اقتصاددانان طرفدار بازار آزاد به آن قائل اند) پذیرفتنی نیست، به ویژه درباره کالاهای عمومی که همه باید به آنها دسترسی داشته باشند تا بتوانند موفق شوند. آیا می‌خواهیم به دور تمامی کمربندهای ساحلی، رودها و دریاچه‌ها، جنگل‌ها، اجتماعات حومه‌ای و جاده‌ها و پل‌ها حصار بکشیم و کل زیست‌بوم‌های متنوع کره زمین را به بخش خصوصی بسپاریم و بدین ترتیب، این حق انحصاری را به مالکان خصوصی بدهیم که برای صدور اجازه ورود و استفاده مردم از منابع پول بگیرند یا حتی بدتر از آن این که دیگر اجازه ورود هیچ کس را ندهند؟

همچنین، درحالی که دولت‌ها در نظارت بر بسیاری از کالاهای عمومی از جاده‌ها و شبکه‌های آب‌رسانی گرفته تا ارسال بسته‌های پستی و مدارس دولتی، عملکرد درخور ستایشی داشته‌اند، همواره از درک مناسبات پیچیده‌ای که جوامع محلی را به تجربه‌هایی منحصربه‌فرد بدل ساخته‌اند عاجز بوده‌اند. تبعیت از یک مشت پروتکل و دستورالعمل کلی همواره به سوء مدیریت می‌انجامد (به ویژه وقتی کسانی که وظیفه نظارت را به عهده دارند صاحب‌منصبان ناشناسی باشند که هیچ پیوندی با اجتماع تحت مدیریتشان ندارند).

اگر تمام همدارها یک مضمون اساسی داشته باشند، آن مضمون این است که افرادی که بهتر از همه می‌دانند زندگی‌شان را چگونه باید اداره کنند خودشان عضو جامعه‌اند. به‌طور معمول، بهترین شیوه برای مدیریت منابع، کالاها و خدماتی که ماهیت عمومی دارند و با دسترسی و مصرف عموم به بهترین سطح ارتقا می‌یابند مدیریت آنها به دست کل اجتماع است (ریفکین، ۱۳۹۹: ۲۵۱-۲۴۲).

پس از سال‌ها تحقیق و بررسی میدانی درباره دلیل کارا بودن همدارها، خانم استروم و همکارانش به هفت اصل طراحی رسیدند که به نظر می‌رسد جزو جدایی‌ناپذیر تمامی همدارهای کارآمد بررسی شده در سطح جهان باشند:

۱. مدیریت مؤثر همدار نیازمند مرزبندی مشخص درباره این است که چه کسانی اجازه بهره‌برداری از همدار را دارند و چه کسانی این اجازه را ندارند.
۲. باید قوانینی برای بهره‌برداری تعیین شود که زمان، مکان، فناوری‌ها و مقدار منابع قابل استفاده را محدود و مقررات مربوط به حجم نیروی کار، مواد و پول قابل تخصیص به بهره‌برداری را مشخص کنند.
۳. انجمن همدارها باید تضمین دهد کسانی که تحت تأثیر قوانین بهره‌برداری‌اند این قوانین و اصلاحات آن‌ها در گذر زمان را باهم و به صورت مردم‌سالارانه تعیین می‌کنند.
۴. انجمن همدار باید مطمئن شود که خود بهره‌بردارها یا افراد پاسخ‌گو به آن‌ها بر فعالیت‌های صورت گرفته در همدار نظارت می‌کنند.
۵. بهره‌بردارهایی که قوانین را نقض می‌کنند باید به‌طورکلی تابع اقدامات قهری سطح‌بندی شده از سوی سایر بهره‌بردارها یا مسئولان پاسخ‌گو به آن‌ها باشند تا مبدا مجازات‌های بسیار شدیدی اعمال شود که مانع مشارکت آتی آن‌ها می‌شود و به ایجاد سوءنیت در اجتماع می‌انجامد.
۶. انجمن همدار باید رویه‌های را برای دسترسی سریع به حل اختلاف خصوصی و کم‌هزینه در نظر بگیرد تا اختلاف میان بهره‌بردارها یا بین بهره‌بردارها و مقامات دولتی به سرعت حل و فصل شود.
۷. لازم است محاکم دولتی مشروعیت قوانین تعیین شده از سوی انجمن همدار را بپذیرند و با آن‌ها به دیده اغماض برخورد کنند. اگر مقامات دولتی صلاحیت انجمن همدار در مدیریت خود را در سطحی حداقلی قبول نداشته باشند و به نوعی آن را نامشروع قلمداد کنند، شاید خودمختاری همدار نتواند در گذر زمان پابرجا باشد (استروم، ۱۳۹۴: ۴۰۶-۴۰۵).

مدیریت همدارگونه دارایی‌های مشاع مثل منبع آب در تقابل با خصوصی‌سازی همه زیرساخت‌ها و دارایی‌های عمومی است و لذا منتفعان مناسبات لجام‌گسیخته بازار در مقابل این ایده مقاومت خواهند کرد. توهّم خصوصی‌سازی مشاعات، ناممکن و از نظر سیاسی نابخردانه است. به همین نحو، خصوصی‌کردن منافع استفاده از منابع همگانی و اجتماعی‌کردن هزینه‌های آن‌هم، تبعات سیاسی و اجتماعی دارد. مستقر کردن صنایع رانتي معدنی آب‌بر و مخرب زیست‌محیطی در استان‌های آذربایجان شرقی و غربی و کم‌توجهی عاملان اقتصادی به‌ویژه دولت به لزوم استفاده از فناوری صرفه‌جوکننده آب در کشاورزی، به‌نوعی قرارداد حیات روزمره شهروندان در دستان مجموعه‌ای از بنگاه‌های و کسب‌وکارهای سودجو و غیرپاسخگو است که در غالب موارد مردم هیچ دسترسی و نظارتی بر آن‌ها ندارند. این مناسبات سوء چیزی کم از تعطیل کردن دموکراسی در حوزه سیاست و ملاحظات محیط‌زیستی نیست.

نتیجه‌گیری و پیشنهادها

از مباحث پیش‌گفته می‌توان موارد زیر را نتیجه‌گیری و پیشنهاد کرد:

۱. ادعای اختصاص بیش از ۹۰ درصد آب شیرین به کشاورزی، دروغ محض است. از دوران تعدیل ساختاری، اگر کوچک‌ترین جسارتی به منافع رانتي‌ها، رباخواران، دلالان و واردکنندگان شود، ارکان کشور به لرزه درمی‌آید، اما اگر بزرگ‌ترین دروغ‌ها به زحمت‌کش‌ترین، شریف‌ترین و محروم‌ترین گروه‌های اجتماعی نسبت داده شود، آب از آب تکان نمی‌خورد. در مسئله بحران آب بیش از صد گزارش رسمی وجود دارد که می‌گوید مافیای سدسازی و مافیای رانتي معدنی که آب‌برترین و آلوده‌سازترین رشته فعالیت‌ها هستند، در بحران آب ازجمله عوامل اصلی هستند. علی‌رغم این، برای تبریئه این مافیاهای آمارهای

مجموع و دروغین ارائه می‌شود و می‌گویند بیش از ۹۰ درصد آب شیرین ایران صرف کشاورزی می‌شود. قربانی این بازی، روستاییان بی‌صدا هستند که در کزیدورهای سازمان‌های دولتی چندان صدایی ندارند.

با توجه به دست‌کاری آمار و اطلاعات در خصوص سهم آب‌بری بخش‌های مختلف اقتصادی مثل صنعت و کشاورزی که از یک‌طرف به رانت‌جویی صنایع آب‌بر و رانتی معدنی‌های مخرب زیست‌محیطی منجر شده و از طرف دیگر با مقصر جلوه‌دادن بیش‌ازاندازه بخش کشاورزی، آن بخش را از میدان به در می‌کنند، این مسئله زمینه‌ساز گسترش صادرات خام صنایع و وابستگی غذایی کشور به خارج می‌شود. برون‌رفت از این تهدید به برخورد با فرصت‌طلبی‌ها و دست‌کاری آمار و اطلاعات نیازمند است و مشارکت مدنی و نظارت تخصصی دانشگاه و جامعه را می‌طلبد.

۲. در چارچوب «نگاه تنگ‌نظر انسان اقتصادی نئوکلاسیکی» و نیز آن‌گونه که امثال میلتون فریدمن، تنها رسالت اجتماعی بنگاه‌ها را حداکثرسازی سود حتی به هزینه بی‌ملاحظگی به تبعات زیست‌محیطی فعالیتشان می‌دانند، منافع گروه رانتی معدنی و صنایع آب‌بر مخرب زیست‌محیطی حوزه دریاچه ارومیه، در گرو برداشت زیادی از منابع آبی منطقه، بدون ملاحظات پایداری محیطی خواهد بود. در این راستا، تلاش مافیای رانتی معدنی آب‌بر، شکل‌دادن به باورهای اجتماعی به نحوی است که افراد نه تنها منزوی شده و سکوت اختیار کنند بلکه در چارچوب «مارپیچ دوراندیشی»، دیگران را هم مجبور به سکوت و تحریف ترجیح کنند و به طرفداران توسعه ملی و عدالت اجتماعی و فعالیت‌های مولد در کنار فعالان محیط‌زیست فشار اجتماعی بیاورند.

۳. اما تحریف ترجیح و زندگی افراد در چنبره دروغ، در میان‌مدت و بلندمدت برای حکومت تبعات سیاسی می‌تواند داشته باشد. تحریف ترجیح، از یک‌طرف امکان

تغییر و اصلاح اجتماعی را کتمان می‌کند چراکه افراد حقایق را نهان کرده و بیشتر تظاهر به چیزی می‌کنند بدون آن‌که قلباً باور به آن داشته باشند؛ و از طرف دیگر، در شرایطی که زمینه واکنش اجتماعی به زیستن در چنبره دروغ و برون‌رفت از آن فراهم شود، حکومت ممکن است ابتکار عمل خود را از دست بدهد چون برآورد درستی از خواست و اراده‌های باطنی افراد و کمیت معترضان به وضعیت نامساعد موجود نداشته است. از این نظر، در یک نگاه میان‌مدت و بلندمدت، تقلیل مناسباتی که افراد را به تحریف ترجیح و انزوا و سکوت وامی‌دارد، برای خود حکومت‌گران مثبت ارزیابی می‌شود. این مهم از یک‌طرف عاملان اجتماعی را که قادر به اصلاح وضع موجود هستند به واکنش متمایل می‌کند و لذا مسائل و مشکلات اجتماعی و زیست‌محیطی انباشته و تجمع نمی‌گردد، از طرف دیگر، به‌خاطر این‌که افراد در واقعیت زندگی می‌کنند، حکومت‌گران می‌توانند اراده و قصد شهروندان را بخوانند و تعامل سازنده با مردم داشته باشند.

۴. البته این صرفاً وظیفه حکومت نیست که مناسبات عادلانه و آزادی را برای جامعه به ارمغان بیاورد. همان‌طور که قرآن تذکر داده است: «لیقوم الناس بالقسط». فلسفه ارسال پیامبران این است که آن‌ها به همراه مردم عدالت را برقرار کنند؛ بنابراین، نمی‌توان به این امید که رانت‌جویان منبع آب، آزادی را برای مردم به ارمغان خواهند آورد و حافظ محیط‌زیست خواهند شد و خودخواسته از زیادی برداشت از منابع عمومی منصرف خواهند شد، انزواطلب و منفعل بود. داستان تاریخ پیشرفت بشر، داستان مطالبه‌گری است. هم به حکومت و قانون و هم به جامعه مدنی قوی و مطالبه‌گر و نیز نهادهایی که ضامن توسعه باشد نیاز است.

۵. نکته بسیار واضح در بررسی نقاط قوت و ضعف سه الگوی مدیریتی رایج، یعنی مدیریت دولتی، خصوصی و همدارگونه، این است که همواره یکی برتر یا بدتر از دیگری محسوب می‌شود. اینکه کدام الگوی مدیریتی برتر از بقیه است تا حد

زیادی به موقعیت بستگی دارد. الگوی مدیریت همدارگونه مشاعاتی مثل منابع آبی، با نظارت از نزدیک تمام ذی‌نفعان، بستری برای ممانعت از بروز مسائل زیست‌محیطی می‌تواند باشد. نظارت نزدیک احتمال هرگونه هنجارشکنی را کاهش می‌دهد، نه تنها به دلیل اینکه «جایی برای مخفی شدن نیست» و شاید مجازاتی در پی افراد فرصت‌طلب باشد، بلکه بیشتر به دلیل احساس شرم و گناهی که در اثر سوءاستفاده از اعتماد جامعه، همسایگان و دوستان به فرد هنجارشکن دست می‌دهد.

به همان اندازه که آموزش سرمایه‌مدار و نئوکلاسیکی اقتصاد، با ایدئولوژی ترویجی و انسان اقتصادی خودخواهش، زمینه سواری مجانی از مشاعات و دارایی‌های عمومی را می‌تواند در پی داشته باشد، مدیریت همدارگونه مشاعات و احساس مسئولیت نسبت به جامعه و منافع اجتماعی (به جای صرف پیگیری منافع فردی) می‌تواند معضل سواری مجانی از منابع آبی حوزه دریاچه ارومیه را تقلیل دهد.

۶. با توجه به این که تعداد قابل توجهی از چاه‌هایی که پروانه بهره‌برداری آن‌ها ابهام دارد دارای اشتراک برق هستند، تجهیزات برق از جمله ابزارهایی است که مدیران و دستگاه‌های سیاست‌گذار می‌توانند به عنوان اهرمی برای مدیریت بهره‌برداری از آب و جلوگیری از اقدامات غیرقانونی استفاده کنند.

۷. مورد دیگر این که شاخص‌سازی درست برای سنجش عملکرد اقتصادی می‌تواند با حساسیت‌زایی در خصوص نحوه استفاده از منابع محدود آبی، ابزاری در خدمت استفاده بهینه منابع آبی حوزه آبریز دریاچه ارومیه قرار گیرد. در کشورهای در حال توسعه اغلب برای انتخاب شاخص‌های سنجش از امور مورد نظر، رویه‌ای غیرحرفه‌ای، تقلیدی و ترجمه‌ای پیش گرفته می‌شود. برخورد

غیرانتقادی و انفعالی در انتخاب شاخص‌های ارزیابی عملکرد منشأ غفلت‌های پرهزینه و آگاهی‌های نادرست می‌شود که به فاجعه‌های جبران‌ناپذیر می‌انجامد. یکی از مثال‌هایی که به اعتبار موضوع این مقاله مسئله بسیار حیاتی و مهمی است این است که برای سنجش بهره‌وری، فرمول کلی که معمولاً به کار گرفته می‌شود نسبت ستانده به نهاده است؛ اما در درجه اول این شاخص در بهترین حالت «کارایی» را می‌تواند منعکس کند و باید عنصر «اثربخشی» هم به آن اضافه شود تا از این شاخص، یعنی نسبت ستانده به نهاده بتوان به‌عنوان ابزاری برای سنجش بهره‌وری استفاده شود. در کشورهای پیشرفته صنعتی به اعتبار این که آن‌ها از استقرار نهادهای توسعه‌گرا و تفکیک نقش‌ها و نظارت‌های تخصصی و مدنی به نسبت قابل‌قبولی برخوردار هستند، آن کشورها اثربخشی را مفروض می‌گیرند و به لحاظ نظری هم با فرض عقلانیت ابزاری آن را توجیه می‌کنند و لذا از نسبت ستانده به داده برای سنجش بهره‌وری استفاده می‌کنند.

بحث بر سر این است که در کشورهای درحال‌توسعه که آن استقرار نهادی توسعه‌گرا و نظارت‌های مدنی و تخصصی وجود ندارد، تمسک به فرض بدیهی با مسلم انگاشتن اثربخشی، محل تردیدها و چالش‌های بسیار جدی است و جامعه‌شناسان توسعه با مطرح کردن مفهومی به نام «کارکردهای متعارض» نشان داده‌اند که برای سنجش بهره‌وری در کشورهای درحال‌توسعه، حتماً باید مسئله اثربخشی را هم به‌صورت مستقل در دستورکار قرار داد.

از آنجایی که تولید هیچ محصولی فقط با اتکا به یک نهاده نمی‌تواند فعل تولید کالا و خدمت را انجام دهد؛ پس نسبت ستانده به نهاده برای سنجش کارایی یا سپس بهره‌وری از چه منطقی برخوردار است؟ کدام نهاده باید مورد استفاده قرار بگیرد تا از دل آن شاخص‌سازی بتوانیم سنجش راجع به کارایی و در ادامه با اضافه کردن عنصر اثربخشی، شاخصی تحت عنوان کلی بهره‌وری داشته باشیم؟

پاسخ این است که آن نهاده‌ای که باید مبنای سنجش کارایی و بهره‌وری قرار گیرد، نهاده‌ای است که در شرایط زمانی و مکانی معین، حیاتی‌ترین و سرنوشت‌سازترین متغیر یا نهاده حیاتی باشد. از جنبه ملاحظه‌های روش‌شناختی، کافی است توجه کنیم که برای اولین بار در دنیا سنجش بهره‌وری در بخش کشاورزی در کشور انگلستان از شاخص نسبت ستانده به میزان معینی زمین استفاده شده است. دلیل این‌که نهاده حیاتی در سنجش بهره‌وری بخش کشاورزی، زمین در نظر گرفته شده، این است که این شاخص اول‌بار در انگلستان طراحی شده و انگلستان هم سرزمینی است که با توجه به تراکم نسبتاً بالای جمعیت و البته وفور آب در آن کشور، تنگنای اصلی، محدودیت زمین است. سؤال این است که درحالی‌که در همین انگلستان نفت از خارج وارد می‌شده است، چرا در همان ایام، انرژی به‌عنوان نهاده حیاتی محسوب نشده است. چون انگلستان به‌غیر از اینکه محدودیت شدید در مورد زمین دارد، درزمینه انرژی هم محدودیت شدید دارد. پاسخ این است که تا قبل از دهه ۱۹۷۰ میلادی قیمت نفت توسط تقاضاکنندگان انحصاری تعیین می‌شد و هفت خواهران نفتی که تحت کنترل انگلستان بودند در فاصله سال‌های ۱۹۰۰ تا ۱۹۷۰ موجب شدند قیمت هر بشکه نفت خام تغییر بسیار ناچیزی نزدیک به صفر داشته باشد و بنابراین علی‌رغم اینکه کمبود انگلستان درزمینه نفت از کمبودش درزمینه زمین هم شدیدتر بوده، ولی نهاده محوری در آن کشور و در آن دوره زمانی، انرژی در نظر گرفته نشده است؛ چراکه کنترل قیمت نفت در بازارهای جهانی در اختیار هفت خواهران نفتی بوده است. در نیمه اول دهه ۱۹۷۰ که جهش‌های بزرگ در قیمت نفت اتفاق افتاد و ابتکار عمل در تعیین قیمت نفت به دست عرضه‌کنندگان آن افتاد آن‌ها برای سنجش بهره‌وری درزمینه محصولات کشاورزی در کنار «زمین‌بری» هر واحد محصول تولیدشده، «انرژی‌بری» هر واحد محصول

تولیدشده را هم برای سنجش وضعیت بهره‌وری انگلستان در بخش کشاورزی اضافه کردند؛ یعنی درواقع موضوع انتخاب نهاده حیاتی برای سنجش بهره‌وری در آن کشور به‌شدت مسئله‌محور است و در فرایندهای تقلیدی، ترجمه‌ای و غیرحرفه‌ای در انتخاب شاخص‌ها به این‌گونه ملاحظات توجه بایسته نمی‌شود (مؤمنی، ۱۳۹۹).

این در حالی است که باوجوداینکه در ایران و استان‌های آذربایجان شرقی و غربی حیاتی‌ترین و سرنوشت‌سازترین نهاده موردنیاز برای تولید کشاورزی مسئله آب است، لیکن تا همین امروز هم سنجش بهره‌وری یا کارایی بخش کشاورزی ما به شکل تقلیدی و ترجمه‌ای همچنان با نسبت ستانده هر محصول کشاورزی برحسب مقادیر معین زمین اندازه‌گیری می‌شود (تن در هکتار و امثالهم) و در این زمینه به این امر بدیهی اولیه که تنگنای محوری نظام‌های مدیریتی توسعه در کشور و استان که باید به آن حساس باشیم، آب‌بری هر واحد محصول کشاورزی است به‌هیچ‌وجه توجه بایسته نمی‌شود (مگر در این اواخر که آن‌هم از زبان برخی از منتقدان به سوء مدیریت آب شنیده می‌شود)؛ و در اثر این حساسیت‌زدایی از تنگناهای محوری بخش کشاورزی در اقتصاد ایران و استان، آن‌قدر راه افراط و فاجعه‌سازی در پیش گرفته شده است که کسانی که درزمینه اقتصاد کشاورزی ایران کار کرده‌اند می‌دانند که با کمال تأسف حتی تا امروز هم نظام مسلط آبیاری در بخش کشاورزی ما همچنان نظام غرقابی است که به‌غیراز آفات و آسیب‌هایی که با خود دارد سهل‌انگارانه‌ترین طرز استفاده از حیاتی‌ترین نهاده موردنیاز فعالیت کشاورزی ما را به نمایش می‌گذارد.

شاخص اشتباه دیگری که می‌توان به آن اشاره کرد، مقیاس‌های بزرگ اندازه‌گیری آب در جامعه کم آب است. مثلاً استفاده از شاخص میلیارد مترمکعب آب؟! این شاخص‌ها، شاخص‌های یک جامعه کم آب نیست.

۸. سیاست‌گذاران به راه‌حل بازاری‌تری برای مسئله محیط‌زیست رسیده‌اند: خرید و فروش مجوز آلودگی و منابع آب. اما جایی که لزوم همکاری اجتماعی مطرح است، دادن این اجازه به ثروتمندان که برای خودداری از کاهش معنی‌دار مصرف انرژی خودشان حق آلوده‌سازی یا منابع آبی را بخرند به دو هنجار لطمه می‌زند: نگاه ابزاری به طبیعت را تقویت می‌کند؛ و روحیه گذشت همگانی را که ممکن است برای ایجاد اخلاق زیست‌محیطی در سطوح محلی، ملی و جهان ضروری باشد تضعیف می‌کند. اگر به ثروتمندان اجازه دهیم پول بپردازند تا ریخت‌وپاش را کم نکنند، یک تصور غلط را تقویت کرده‌ایم: این‌که طبیعت زباله‌دان پول‌دارهاست.

منابع

- قرآن کریم، سوره‌های المؤمنون و روم.
- استروم، لینور. (۱۳۹۴). فهم تنوع نهادی، ترجمه سید جمال‌الدین محسنی زنوزی، انتشارات دانشگاه امام صادق (ع)، چاپ اول.
- استیگلitz، جوزف. (۲۰۲۴). پایگاه تحلیلی «پروجکت سندیکیت»، می ۲۰۲۴.
- استیگلitz، جوزف. (۱۴۰۳). علم اقتصاد جامعه خوب: آن آزادی که هایدک نمی‌شناخت، ترجمه سید علیرضا بهشتی شیرازی، نشر روزنه، چاپ اول.
- اکرلاف، جرج و کراتتون، راشل. (۱۳۹۵). اقتصاد هویت، ترجمه مهدی فیضی، نشر نگاه معاصر، چاپ اول.
- اولسون، منسور. (۱۴۰۳). فراز و فرود ملت‌ها، ترجمه محمد فاضلی و جعفر خیرخواهان، نشر روزنه، چاپ اول.

باسو، کاشیک. (۱۴۰۰). جمهوری باورها، رویکردی جدید به حقوق و اقتصاد، ترجمه رضا بخشی‌آنی و مجید امیدی، نشر روزنه، چاپ اول.

رودریک، دنی. (۱۳۹۶). قوانین اقتصادی، ترجمه سمیه جعفری و داوود محمودی‌نیا، نشر نهادگرا، چاپ اول.

ریفکین، جرمی. (۱۴۰۰). هزینه نهایی صفر، ترجمه سعید زرگریان، نشر آموخته، چاپ سوم.

شاکری، عباس. (۱۴۰۴). تاریخ‌نگاری اقتصادی ایران در شش دهه (۱۴۰۰-۱۳۴۰)، نشر نی، چاپ اول.

کلاین، نائومی. (۱۳۹۹). آخرین فرصت تغییر، سرمایه‌داری در تقابل با شرایط اقلیمی، ترجمه مجید امینی، نشر لاهیتا، چاپ دوم.

کوران، تیمور. (۱۳۹۹). حقایق نهان، دروغ‌های عیان، ترجمه سید حامد بهشتی، نشر روزنه، چاپ اول.

گزارش «پروجکت سندیکت» از نشست فوفک، رئیس بخش تحقیقات بانک صادرات و واردات آفریقا، تحت عنوان «درباره بی‌عدالتی اقلیمی و درهم‌تنیدگی رشد شوم (فقرزا) و رشد موهوم (مخرب محیط‌زیست)».

گزارش اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی استان آذربایجان شرقی. (۱۴۰۳). سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی.

مؤمنی، فرشاد، موسوی، مهدیه سادات. (۱۳۹۶). بررسی بحران آب در ایران، فصلنامه اقتصاد و جامعه، شماره ۳۳، تابستان ۱۳۹۶.

مؤمنی، فرشاد، قاصدی، خدیجه. (۱۳۹۶). تأثیر ساختار قدرت، ثروت و فناوری بر مدیریت منابع آب در ایران، فصلنامه اقتصاد و جامعه، شماره ۳۳، تابستان ۱۳۹۶.

مؤمنی، فرشاد. (۱۳۹۹). مرزهای دانش توسعه، نشر نهادگرا، چاپ اول.

نورث، داگلاس. (۱۳۸۵). نهادها، تغییرات نهادی و عملکرد اقتصادی، ترجمه محمدرضا معینی، نشر سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور، چاپ دوم.

هاول، واتسلاف. (۱۴۰۳). قدرت بی‌قدرتان، ترجمه احسان کیانی‌خواه نشر نو، چاپ چهارم.

هیرشمن، آلبرت. (۱۳۸۲). خروج، اعتراض و وفاداری، ترجمه محمد مالجو، نشر شیرازه، چاپ اول.

North, Douglass C. (1992), The New Institutional Economics and Development, Washington University.

Elliott, John E. (1978); "Institutionalism as an Approach to political Economy"; Journal of Economic Issues, Vo 1. Xii, NO. 1, PP:91-114.

Colander, David (2001), "The Lost Art of Economic, « in David Colander, The ost Art of Economics: Essays on Economics and Economics Profession (Cheltenham and Northampton: Edward Elgar, pp.19-26.

Streeten, Paul (2000), "What's Wrong with Contemporary Economics?" available at www.vazolini.org/b/seminariosp2000/paulstreeten.pdf.